

นิทานโบราณคดีบางเรื่อง

พระนิพนธ์

สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ

คุณหญิงเทพผลู

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พ.ท.อ. พระยาเทพผลู

ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส

วันที่ ๗ เมษายน ๒๔๙๗

คำนำ

ด้วยคุณหญิงเทพผล ได้มาแจ้งความจำนงค์ขอกรมศิลปากร ขอ
อนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง นิทานโบราณคดี พระนิพนธ์สมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพ โดยขอเลือกเรื่อง ดับพระคำฉันท์ในอินเดีย เรื่อง
โจรแปลงประหลาด เรื่องอนามัย เรื่องดานช้าง เรื่องแม่น้ำโขง เพื่อ
พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต.อ. พระยาเทพผล กำหนดงาน
ในวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๘ ณ วัดประยูรวงศาวาส หนบุรี กรม
ศิลปากรมีความยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ดังประสงค์

เรื่องนิทานโบราณคดี สมเด็จพระยาดำรงฯ ได้ทรงนิพนธ์
ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ก่อนที่พระองค์ท่านจะสิ้นพระชนม์เพียงเล็กน้อย
มูลเหตุที่จะทรงพระนิพนธ์ขึ้นปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์คำนำ ซึ่งได้นำมา
พิมพ์ไว้ข้างต้นของหนังสือแล้ว

กรมศิลปากรขออนุโมทนาคุณบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่ง
คุณหญิงเทพผลได้มาเพียรเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ พ.ต.อ. พระยาเทพผล ผู้
วายชนม์ และได้ให้พิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทาน ขอคุณคุณบุญทรง
ปวงนิจเป็นพลวปัจจัยอำนวยการจัดพิมพ์คุณบุญผลแก่พระยาเทพผล ตามควร
แก่คติวิสัยในสมัยปรายภาพ

พ.อ.

อธิบดีกรมศิลปากร

๑๖ มีนาคม ๒๔๘๘

นายพันตำรวจเอก พระยาเทพผลู

ชาติ วันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๔๓๕

มดะ วันที่ ๔ เมษายน ๒๔๗๗

ชีวิตประวัติของ พ.ต.อ. พระยาเทพผดุง

พ.ต.อ. พระยาเทพผดุง (ผาด เหมะจุฑา) เกิดที่ปากคลองบางบัว ตำบลบางบัวนอก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี เมื่อเยาว์วัยได้เข้ามาศึกษา วิชาอยู่ในกรุงเทพมหานคร คือ ที่โรงเรียนของคณะมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งมีนามว่า "โรงเรียนดำเหรี" โรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนแห่งแรกของ มิชชันนารีอเมริกัน และยังคงเปิดการสอนอยู่จนทุกวันนี้ ในเมื่อพระยา เทพผดุงกำลังศึกษาอยู่นั้น มีชาวอเมริกันต้องทำหน้าเป็นผู้สอน คืออาจารย์ เอกกับอาจารย์คูเปอร์ ตามที่สืบจากผู้เฒ่าบางท่านทราบว่าอาจารย์ชาว อเมริกันมีความรักใคร่เชิดถือพระยาเทพผดุงมาก จนถึงกับตั้งให้เป็น "มอนิเตอร์" คือมีหน้าที่ดูแลและการปฏิบัติประจำวันของนักเรียนทั้งหมด ให้ดำเนินไปตามระเบียบแบบแผนของโรงเรียน คล้ายกับหน้าที่ตำรวจ หรือพี่เลี้ยง ในครั้งนั้นนักเรียนกินนอนประจำอยู่ที่โรงเรียนมีประมาณ ๗๒ คน อยู่กันเป็นห้องๆ ละ ๒ คน หน้าทมอนิเตอร์นั้นเมื่อคิดดูแล้วจะ เห็นว่าปฏิบัติไม่ใช่่ง่ายนัก เพราะต้องคอยชี้แจงและจับผิดเพื่อนนักเรียน ด้วยกัน ซึ่งย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่มักได้รับการตอบแทนด้วยปฏิกริยา นานาประการ แต่ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่า พระยาเทพผดุงได้ปฏิบัติเป็นผลดี ทุกประการ

ในสมัยนั้นโรงเรียนดำเหรีได้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๗ ชั้น เมื่อ นักเรียนได้ผ่านชั้นสูงสุดของโรงเรียนแล้ว ทางโรงเรียนได้ออกประกาศ-

นียบัตรให้เป็นสำคัญ เมื่อพระยาเทพผลุเรียนจบหลักสูตรแล้ว ได้เข้าทำ
 งานที่หมอเส็งที่โรงพยาบาลบางรัก ในฐานะผู้รับการฝึกวิชาแพทย์
 โรงพยาบาลบางรักที่กล่าวนี้ หมอเส็งเป็นผู้จัดตั้งขึ้นนัยว่าเป็นโรงพยาบาล
 แห่งแรกในประเทศไทย เหตุที่พระยาเทพผลุเข้ารับการฝึกวิชาแพทยนั้น
 เห็นจะเป็นเพราะหมอเส็งต้องการผลิตแพทย์ผู้ช่วย เพื่อสะดวกแก่การเรียน
 กับครูที่พูดภาษาอังกฤษ จึงต้องเที่ยวหาศิษย์ที่พูดภาษาอังกฤษได้ ซึ่ง
 ในเวลานั้นคงจะหาได้ยากเต็มที่ หมอเส็งจะได้บอกไปยังอาจารย์
 โรงเรียนดำเหว ขอนักเรียนที่เรียนจบหลักสูตรแล้ว ที่เห็นว่ามีนิสัยใจ
 คดีและมี ความขยันหมั่นเพียร มาเป็นผู้รับการฝึกวิชาแพทย์ เมื่อพระยา
 เทพผลุเรียนจบแล้ว อาจารย์จึงเล็งส่งไปอยู่กับหมอเส็ง ในระหว่างที่อยู่
 กับหมอเส็งนั้น ปรากฏว่าเป็นที่ชอบพอและไว้วางใจมาก คนไหนที่ไม่
 ใช้กรณีพิเศษจริง ๆ แล้ว หมอเส็งก็มักมอบให้พระยาเทพผลุทำการรักษา
 แทน การฝึกวิชาแพทย์นี้ คงมีความมุ่งหมายจะผลิตแพทย์ผู้ช่วยให้ออก
 ไปอยู่ตามภูมิภาคด้วย เพราะในเวลานั้นการหาแพทย์แผนใหม่คงจะหา
 ยากเท่า ๆ กับการหาคนพูดภาษาอังกฤษเหมือนกัน เหตุที่พระยาเทพผลุ
 จึงอยู่กับหมอเส็งต่อไปไม่ได้ ได้ถูกส่งไปเป็นหมอมกรมรถไฟหลวง และ
 ไปประจำอยู่กับกองคนงานสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ ในตง
 พระยาเย็น ต่อมาจะเป็นเพราะการสร้างทางรถไฟตอนนั้นจำเริญลงหรือจะ
 ด้วยเหตุอย่างไรไม่ทราบแน่ พระยาเทพผลุจึงได้ย้ายสังกัดมาอยู่ในกรม
 ดำรวจในกระทรวงมหาดไทย และรับราชการในกรมตำรวจอยู่จนกระทั่ง
 ออกรับพระราชทานเบญจนาถ

ปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ที่กระทรวงมหาดไทยว่า ความเป็นไปเกี่ยวกับฐานะในทางราชการ ของพระยาเทพผดุมัตถ์ คือ

- ๑๐ ค.ศ. ๑๗ ได้เข้ารับราชการเป็นแพทย์ในกรมรถไฟหลวง
 - ๓ ม.ค. ๔๓ เข้ารับราชการในกองตระเวน (กรมตำรวจ) ในตำแหน่งตำรวจตรีใหญ่รถไฟ
 - ๓ เม.ย. ๔๕ เป็นตำรวจตรีใหญ่โรงเรียนพลตระเวน วัดประยุรวงศาวาส
 - ๓ เม.ย. ๔๗ เป็นตำรวจตรีใหญ่ตำรวจด้าน
 - ๓๐ เม.ย ๔๗ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นหลวงชำนาญบริหารักษ์
 - ๓ ก.พ. ๔๘ เป็นปลัดกรมมั่งซ้าย หนบุรี
 - ๓ ธ.ค. ๕๐ เป็นเจ้ากรมมั่งซ้าย หนบุรี
 - ๓ ม.ค. ๕๔ ได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระเทพผดุม
 - ๓ มิ.ย. ๕๗ ได้รับยศเป็นอำมาตย์โท
 - ๑๗ ธ.ค. ๕๗ ได้รับยศเป็นอำมาตย์เอก
 - ๓๓ ม.ค. ๕๗ เป็นนายพันตำรวจเอก
 - ๓๓ ธ.ค. ๕๘ ได้รับพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาเทพผดุม
- ส่วนนามตำแหน่งเจ้ากรมมั่งซ้ายหนบุรีได้เปลี่ยนเป็น ผู้บังคับการแขวงตะวันตก จังหวัดหนบุรี ต่อมาเป็นผู้บังคับการตำรวจพระนครบาลที่ ๕ จังหวัดหนบุรี อยู่ในตำแหน่งหลังที่สุดนี้ จนกระทั่งออกจากราชการเพื่อรับบำนาญประเภทสูงอายุ เมื่อ ๓ พ.ค. ๗๒ รวมเวลารับราชการ

ได้ ๓๕ ปี ๗ เดือน

พ.ต.อ. พระยาเทพพลู ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
เป็นลำดับดังนี้—

ตรา

- ๒๘ ก.ย. ๕๓ มงกุฎดงยามชั้น ๕
- ๓๐ พ.ย. ๕๔ ข้างเผือกชั้น ๕
- ๓๐ ข.ค. ๖๐ มงกุฎดงยามชั้น ๓
- ๑ ข.ค. ๖๒ ข้างเผือกชั้น ๓
- ๑๑ พ.ย. ๖๔ ตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ

เหรียญ

- ๓๐ พ.ย. ๕๐ เหรียญรัชมังกด
- ๘ พ.ย. ๕๔ เข็มอัยราพต
- ๒ ข.ค. ๕๔ เหรียญราชาภิเศก
- ๑ ค.ค. ๕๗ เหรียญจักรมาลา
- ๒๕ ก.พ. ๖๘ เหรียญบรมราชาภิเศก
- ๕ พ.ค. ๘๓ เหรียญบรมราชาภิเศก รัชกาลที่ ๘

ความชอบในราชการที่ พ.ต.อ. พระยาเทพพลูได้รับปรากฏ
คำชมเชยเป็นหลักฐานดังต่อไปนี้—

๑. มีความชอบในการไปช่วยดับเพลิงไหม้ในพระบรมมหาราชวัง
เมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

ช

๒. เป็นเจ้าพนักงานดีที่สุดในห้อง โดยได้กระทำความดีเสมอ
(ลงนาม) เอ. เบ. เอ. ยาดิน

อธิบดีกองตระเวน

๓. เป็นผู้ช่วยข้าพเจ้ามากที่สุด ในห้องที่มีข้าพเจ้าปกครองที่กรม
กองตระเวนสายรถไฟหลวง

(ลงนาม) คับเบิลยู. อี. ยู. โกรฟ

เจ้ากรมกองตระเวน

๓ เมษายน ๒๔๔๕

๔. ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า นายผาด เป็นพนักงานอ่องไว ภาษาอังกฤษ
ดี และในระหว่างปีที่ผ่านมาผู้บังคับการได้ให้รับราชการที่โรงเรียนกรม
กองตระเวน

(ลงนาม) เปอร์ซี ทรอดเตอร์

เจ้ากรมกองตระเวนสายรถไฟ

๒๓ เมษายน ๒๔๔๗.

ข้อ ๒. ๓. ๔. เป็นความชอบที่ผู้บังคับบัญชาได้ตั้งไว้เป็นลายลักษณ์
อักษร

พ.ต.อ. พระยาเทพผดุงได้มีบุตรกับนางจันแก้ว ภรรยาคนแรก (ถึง
แก่กรรม) ด้วยกัน ๒ คน คือ

๑. นางบุบผา มงคลสงคราม ภรรยา พ.ท. พระมงคลสงคราม

๒. ร.อ. เณติม เหมะจุทา

ต่อมามีบุตรกับคุณหญิงเทพผดุงอีก ๑ คน

นางเดือนเทพ กุดมา ณ อยุธา ภรรยา น.อ. ทิว กุดมา ณ อยุธา
ถึงแก่กรรมแล้ว

ได้มีบุตรกับนางทรัพย์ เหมือนจุฑา ๘ คน คือ

๑. นางเรณู สว่างวรรณ ภรรยานายนกยูง สว่างวรรณ
๒. นางสาวดุษณี เหมือนจุฑา เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนอนุบาล
นะเข็งเทรา

๓. นางไขศรี ปาตะกะวงศ์ ภรรยานายพลเรือตรีดำริห์ ปาตะกะ
วงศ์ ณ อยุธา

๔. นายวรสิทธิ์ เหมือนจุฑา
๕. นางสาวเยาวเรศ เหมือนจุฑา
๖. นายวัระ เหมือนจุฑา
๗. นางสาวจุฑา เหมือนจุฑา
๘. นายมนต์ เหมือนจุฑา
๘. เด็กหญิงดาวัดย์ เหมือนจุฑา

คำนวณอายุ

พ.ต.อ. พระยาเทพผล เกิดเมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ปี
วอก จ.ศ. ๑๒๓๔ ตรงกับวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๕ ถึงแก่กรรม
เมื่อวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๗ คำนวณอายุได้ ๗๑ ปี ๕ เดือน ๕ วัน

เจ้าคุณเทพพลูกบงานทองถิ่น

เจ้าภาพจัดงานศพเจ้าคุณเทพพล ได้ขอให้ข้าพเจ้าช่วยเขียนข้อความเกี่ยวกับประวัติของเจ้าคุณเทพพล ตอนที่ได้ร่วมงานกับข้าพเจ้าสมัยเริ่มสถาปนาการปกครองท้องถิ่นเทศบาลนครธนบุรี เพื่อเป็นอนุสรณ์คำนึงถึงคุณงามความดีของท่านที่มีมาแต่ไหนแต่ไร ข้าพเจ้ายินดีรับสนองและเพื่อเป็นการสนองพระคุณของท่านที่ได้มีต่อข้าพเจ้า และงานของท้องถิ่นที่เราได้ปลูกปลามาด้วยกันในสมัยหนึ่ง

ธนบุรีสมัยชนกับนครบาลมีฐานะรวมการ ปกครอง ท้องที่ ชน อยู่กับกรุงเทพ ฯ เมื่อเปลี่ยนระบอบปกครองแบ่งแยกท้องที่ปกครองออกเป็นจังหวัด ๆ แล้ว จังหวัดธนบุรีกับจังหวัดพระนคร ก็ยังรวมการปกครองท้องที่อยู่ในข้าหลวงประจำจังหวัดคนเดียวกัน เมื่อได้มีกฎหมายปกครองท้องถิ่นขึ้นแล้วในสมัยต้นเทศบาล การปกครองท้องถิ่นธนบุรีก็ยังรวมปกครองอยู่กับเทศบาลนครกรุงเทพ ฯ

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ด้วยความกดดันทางการเมือง ชาวธนบุรีรำว้างถึงเกียรติของธนบุรีที่อยู่ในสภาพลักษณะถูกเมียน้อย ไม่รู้จักจับต้น ประจบกับความเห็นเหมาะสมของรัฐบาล เห็นควรสถาปนาท้องถิ่นธนบุรีขึ้นเป็นเทศบาลนคร จึงได้มีการประกาศเขตเทศบาลยกการปกครองท้องถิ่นขึ้นเป็นเทศบาลนครโดยอิสระในปีนั้น ชาวธนบุรีที่สนใจในความเจริญของท้องถิ่นต่างชื่นชมใฝ่ฝันกันเป็นอันมาก สมัยเริ่มต้น

ญ

รัฐบาลได้ประกาศแต่งตั้งสมาชิกประเภท ๒ ขึ้นโดยรัฐบาลเลือกตั้งของตนเอง
หลักเกณฑ์ในการเลือกคงจะระดังถึงข้าราชการเก่าๆ ที่เคยรับ
ราชการมาแล้วตามควรแก่คุณวุฒิสามารถที่ออกมารับพระราชทานบำนาญ
แต่ยังมีร่างกายสมบูรณ์อยู่ และคบคิดในท้องถิ่นที่มีชื่อเสียงหลักฐาน
ฉะนั้น ข้าพเจ้ากับเจ้าคุณเทพผดู่กับข้าราชการบำนาญเก่าๆ เพื่อนชาว
ชนบรี้อีกหลายท่าน จึงได้มีชื่อร่วมเป็นสมาชิกตามประกาศแต่งตั้งของ
กระทรวงมหาดไทย

การบริหารท้องถิ่นตามพระราชบัญญัติเทศบาล มีสภาพเทศบาล
เป็นฝ่ายนิติบัญญัติ และมีคณะเทศมนตรีเป็นฝ่ายบริหาร ทำนองแบบ
ปกครองรัฐตามระบอบประชาธิปไตยที่เป็นอยู่ขณะนี้ ในสมัยเริ่มแรก
ฝ่ายสภามีเจ้าคุณด้หราชเทวไชย เป็นประธาน สมัยต่อมามีหลวงพิณ
วิเทศภักดิ์ เป็นประธาน และเจ้าคุณเทพผดู่ เป็นรองประธานสภา ฝ่าย
คณะเทศมนตรีมีข้าพเจ้าได้รับแต่งตั้งเป็นนายกเทศมนตรี ในการบริหาร
งานนับว่าทั้งฝ่ายสภาและคณะเทศมนตรีได้ปฏิบัติหน้าที่กลมเกลียว ช่วย
เหลือกันและเห็นอกเห็นใจกันเป็นอย่างดี งานท้องถิ่นของเราจึงดำเนินไป
โดยราบรื่น แม้เป็นสมัยเริ่มการและสมาชิกยังใหม่ต้องงานเทศบาล ดังที่
เป็นกำลังใจอย่างยิ่งในขณะนั้นก็คือ เราได้รับการชมเชยจากกระทรวง
มหาดไทยว่า เทศบาลชนบรีเป็นเทศบาลตัวอย่างที่ดี เพราะมีความ
สามัคคีกลมเกลียวกันเพื่อผลงานอันเป็นความเจริญแก่ท้องถิ่นของตน ถึง
กับมีเทศบาลหลายแห่งขอมาดูกิจการงานของเราเป็นตัวอย่าง ตามกฎ
หมายเทศบาลสำหรับเทศบาลนครนั้น ทว่าให้มีคณะเทศมนตรีได้ ๕ คน

ทั้งคณายก เราได้ปรารภเห็นพ้องกันว่า นอกจากบุคคลที่ถูกเลือกเป็น
เทศมนตรี & นายแก้ว ท่านที่ทรงคุณวุฒิและเป็นผู้ที่ชาวชนบุรีเคารพนับ
ถือยังมีอีกมากในบรรดาศาสนิก ๓๖ นาย ถ้าได้เลือกเข้ามาสมทบเพื่อ
มีส่วนได้ออกความคิดเห็นในการปกครองท้องถิ่นร่วมกัน และเพื่อเป็นการ
ประสานงานด้านสภาพกับด้านบริหารให้ใกล้ชิด กิจกรรมก็จะเข้าใจกันดีขึ้น
คณะเทศมนตรีจึงมีมติร่วมกันให้ตั้งคณะที่ปรึกษาชนมิจำนวน ๕ นาย เท่า
คณะเทศมนตรี เสนอให้มาร่วมกันรู้เห็นในกิจการงานที่เราบริหาร เจ้า
คุณเทพผล ในฐานะศาสนิกก็ได้ถูกเลือกเป็นที่ปรึกษาผู้หนึ่งในคณะเทศ-
มนตรี ท่านได้ช่วยคณะเทศมนตรีทุกอย่างทุกประการ ไม่ว่าเราจะออก
ปากขอให้ท่านทำสิ่งใด แม้การนั้นจะต้องฝ่าฝืนความลำบากกว่าในวัย
อายุของท่าน เจ้าคุณเทพผลก็ช่วยเหลือทุกอย่าง เช่นมีการกรุยทางตัด
ถนนสร้างถนนหนทางและสะพาน ตลอดจนการสาธารณสุขอนามัยใน
หน้าที่เทศบาล เจ้าคุณเทพผลได้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงช่วยร่วมมือเหมือน
เทศมนตรีผู้หนึ่ง ข้าพเจ้าถูกกดขี่ไปกลับมากับตำแหน่งนายกเทศมนตรี
นครชนบุรี ๓ ครั้ง ทุกครั้งเจ้าคุณเทพผลก็ได้เข้าช่วยเราด้วยความเต็มใจ
งานบางสิ่งบางอย่างต้องทำด้วยความลำบาก เช่น การได้ตั้งปลัดสร้างที่
วงเวียนใหญ่ซึ่งสักปรกรกรู้งรังด้วยการปลุกตั้งค่อเดิม เพ็งแสง ล่วงดำเข้า
มาในเขตหนทาง ตั้งปลัดสร้างบางรายเป็นของผู้มีอิทธิพลคอยฉ้อฉล
ขวาง คณะเทศมนตรีได้เข้าช่วยเจ้าคุณเทพผล รับอาสาออกว่ากล่าว
เอาประโยชน์ของท้องถิ่นขึ้นข้างเป็นผลสำเร็จด้วยบารมีของท่าน ฐาน

เคยเป็นนายตำรวจเก่าแก่คนรู้จักเคารพนับถือมาก

งานกรุยทางสร้างขยายถนนเทศบาลสาย ๒ ค้ำบดบุงบารามผ่านไป
ตามทางเดินออกสะพานเจริญพาคัน และจากค้ำบดโพธิ์สามต้นไปบางกอก
น้อย ซึ่งเทศบาลเริ่มทำในสมัยนั้น เจ้าคุณเทพผลุกได้ช่วยร่วมมือกับ
คณะเทศมนตรีติดต่อกับราษฎรสร้างทำไปจนสำเร็จ ถนนเจ้าตากสินและ
ถนนเจริญนคร ซึ่งเทศบาลจัดขึ้นใหม่ คือ ถนนเจ้าตากสินตัดต่อจาก
วงเวียนใหญ่ไปจดคลองดาวคะนอง กับถนนเจริญนครตัดแต่ค้ำบดปาก
คลองด่านไปจดเขตเทศบาลตอนใต้ ทั้ง ๒ สายนี้เป็นถนนใหญ่สายสำคัญ
ของธนบุรี มีขนาดกว้างยาวต้องกินเนื้อที่ดินมาก เมื่อเทศบาลได้กรุยทาง
ไปแล้วก็เข้าติดต่อกับราษฎรเจ้าของที่ดินขอความร่วมมือเพื่อ
ความเจริญแก่ท้องถิ่นของเรา คณะเทศมนตรีซึ่งมีเจ้าคุณเทพผลุก
เป็นที่ปรึกษาได้ช่วยวิ่งเต้นติดต่อกับเจ้าของที่ดินทำการตัดถนน ๒ สายนี้
สำเร็จลงได้โดยเทศบาลไม่ต้องเสียเงินชดเชยค่าที่ดินแต่ประการใดเลย
งานเหล่านี้เทศบาลได้อาศัยความช่วยเหลือของ เจ้าคุณเทพผลุก เป็นอันมาก
การตัดถนน ๒ สายนี้ เมื่อถมดินเสร็จแล้ว เทศบาลก็ถวญโกลาถสร้าง
สะพานขึ้นก่อน โดยประสงค์เพื่อให้ราษฎรได้ใช้ทางที่เราได้ร่วมทุนร่วม
แรงช่วยกันตัดถนนนี้ได้ประสมผลเป็นคุณประโยชน์ทันตาเห็น และเป็น
การเพิ่มพูนสามัคคีนิยมในหมู่ชนชาวธนบุรี ให้เห็นประโยชน์ของการช่วย
ตัวเองและช่วยคนอื่นอันเป็นคุณธรรมพึงปรารถนาทั้งทางปกครอง และ
ประชาชนผู้เป็นพลเมืองดี ถนนเจริญนครเทศบาลได้สร้างสะพานข้าม

คลองเล็กใหญ่ขึ้นพร้อมกันถึง ๓๐ สระพาน เวลานั้นสระพานใหญ่ที่สุดเช่น
สระพานข้ามคลองด่าน ข้ามคลองลำเหว และข้ามคลองบางไผ่ไก่ สร้าง
ด้วยจำนวนเงินพันตามกำลังงบประมาณของเทศบาล ขอเขียนที่เกี่ยวข้องกับ
เจ้าคุณเทพผดุงเรื่องสร้างสระพาน ก็มีเรื่องซับซ้อนอยู่มาก เจ้าคุณเทพผดุง
เป็นที่ปรึกษาพร้อมรับผิดชอบกับเทศมนตรีแผนกโยธา ซึ่งต้องดูแลควบคุม
กองช่างและงานรั้วเหมาก่อสร้าง ระหว่างก่อสร้างพร้อม ๆ กันหลายแห่ง
ท่านถือเป็นหน้าที่จะต้องไปดูให้ทั่วทุกแห่ง ถนนยังเป็นมุดดินใช้รถไม่ได้
ท่านก็ออกดำที่เดินไปจนคณะเทศมนตรีรู้สึกสงสาร คราวไปทุกสระพาน
ทางรายการออกตรวจขนาดเหล็กกรวดหินปูนทรายที่ใช้เทศบาลวัด และ
รายการอื่น ๆ เมื่อเห็นดังใดผิดก็เฝ้าผู้รับเหมาและนำมาเสนอในคณะรัฐ-
มนตรีด้วยเสียงอันดัง พวกหนุ่ม ๆ ก็ได้แต่หัวเราะพอใจในความเอาใจใส่
งานของท่าน ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ท้องถิ่นของเราเป็นอันมาก

เจ้าคุณเทพผดุงเป็นนายตำรวจชั้นผู้ใหญ่ อยู่ธนบุรีและเคยบังคับ
บัญชางานพิทักษ์สันติราษฎร์ ในท้องที่ธนบุรีมานาน เกือบจะกล่าวได้ว่า
ชาวธนบุรีรู้จักและเคารพนับถือท่านทุกคน ท่านเป็นผู้โอบอ้อมอารีมีใจ
เผื่อแผ่เห็นทุกชุดข้าราชการ และผู้น้อยในความปกครองของท่าน เป็นที่
ยำเกรงและรักเคารพของบุคคลทั่วไป เจ้าภาพขอให้ข้าพเจ้าเขียนตอน
ร่วมงานด้วยกันในเทศบาล จึงมีเรื่องเล่าเพียงเท่านี้

ขออุทิศบุญราศีซึ่งญาติและมิตรผู้อยู่หลังได้นำเพิญ เพื่อเป็นเปตพล
แด่เจ้าคุณ ลงเป็นมรดกบันดาลให้วิญญาณของท่านเจ้าคุณ สูงศักดิ์ ณ

ท

ดุษฎีภพบนสวรรค์ชั้นวิมาน ปราศจากทุกข์วิบากกรรมทั้งมวลที่
เจ้าคุณได้ประสบพบเห็นในดินแดนมนุษย์ จงด้วยสุขเป็นนิจนิรันดร์ใน
ฉัมปรายภพโน้น เทอญ.

พระยามโหสรวรย์

ธนบุรี

๒๔ มีนาคม ๒๔๕๘

คำนำ

นิทานโบราณคดี

เรื่องต่างๆ ที่จะเล่าต่อไปนี้ ล้วนเป็นเรื่องจริงซึ่งตัวฉันได้รู้เห็นเอง มิใช่คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ แต่เป็นเรื่องเกร็ดนอกพงศาวดาร จึงเรียกว่า “นิทานโบราณคดี” เหตุที่จะเขียนนิทานเหล่านี้ เกิดแต่ลูกที่ขี้สงสัย ขยากรเรื่องเก่าแก่ก่อนเธอเกิด ถึงเวลานั่งกินอาหารพร้อมกันมักชวนให้เล่าให้ฟังเรื่อยๆ ล้วนตัวฉันเองเมื่อตกมาถึงเวลาแก่ชราดูก็ชอบเล่าอะไรๆ ให้เด็กฟังเหมือนอย่างคนแก่ที่เคยเห็นมาแต่ก่อน แม้ตัวฉันเองเมื่อยังเป็นหนุ่มก็เคยชอบไต่ถามท่านผู้ใหญ่อย่างเดียวกัน ยังจำได้ถึงสมัยเมื่อฉันเป็นนายทหารมหาดเล็กประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เวลาค่ำมักออกไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมสมเด็จพระบารามปรบักัน ที่วังตรงหน้าประตูวิเศษชัยศรี ทูลถามถึงเรื่องโบราณต่างๆ ท่านก็โปรดตรัสเล่าให้ฟังโดยไม่ทรงรังเกียจ ดูเหมือนจะพอพระฤทัยให้ทูลถามด้วยเสียอีก การที่คนแก่ชอบเล่าอะไรให้เด็กฟัง น่าจะเป็นธรรมดาตามมนุษย์มาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่โดยมากเล่าแล้วก็แล้วไป ค่อยบางทีจึงมีคนเขียนเรื่องที่เล่าลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ตัวฉันเองเดิมก็ไม่ได้คิดว่าจะเขียน แต่ถูกหญิงพวนพิศมัยเธอว่าเรื่องต่างๆ ที่ฉันเล่าให้ฟัง ล้วนมีแก่นสารเป็นคติน่ารู้ ถ้าปล่อยให้สูญเสียเปล่าเสียเลย เธออ่อนน้อมขอให้ฉันเขียน

(๒)

รักษาไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ลูกหลานและผู้สนใจต่อไป ฉันจึงได้เริ่มเขียน
นิทานโบราณคดีมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๓ แต่ไม่ได้กำหนดว่าจะเขียนเรื่อง
ชนิดใด สุดท้ายฉันก็เห็นว่าน่าจะเขียน ก็เขียนลงเป็นนิทาน
นักเรื่องใดได้ก่อนก็เขียนก่อน เรื่องใดนึกขึ้นได้ภายหลังก็เขียนทีหลัง
นิทานที่เขียนจึงเป็นเรื่องหลายอย่างต่างชนิดระคนปนกัน แต่หวังใจว่า
ผู้อ่านจะไม่เสียเวลาเปล่าด้วยอ่านนิทานเหล่านี้.

ด. ๖๖ ๖๖ ๖๖ ๖๖

บ. ๖๖ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๔๘๕

สารบัญ

นิทานเรื่องสี่พระศาสนาในอินเดีย

มฤคทายวัน

พุทธคยา

เรื่องมหาโพธิ์ดําคม

เสาะหาพุทธเจดีย์

พระบรมธาตุ

พระศรีมหาโพธิ์

รอยพระพุทธรูป

พระพุทธรูป

อธิบายก่อนท้าย

นิทานเรื่องโจรแปลกประหลาด

เรื่องโจรทิม

เรื่องโจรจันทร์

นิทานเรื่องอนามัย

ดงหมอดำบาด

ทำยาโอสถศาสดา

แพทย์ประจำเมือง

หน้า

๑-๒๖

๓

๗

๓๕

๓๗

๓๘

๒๐

๒๒

๒๓

๒๕

๒๗-๔๑

๒๗

๓๒

๔๒-๖๐

๔๔

๔๕

๔๘

	หน้า
ทำนองปลูกฝีดาษ	๕๓
ทำดิรัมแก้พิษหมาบ้า	๕๕
โอสถศาตา	๕๙
นิทานเรื่องลานช้าง	๖๓-๘๐
ทางที่ไป	๖๓
วินิจฉัยข้อเมืองนครราชสีมา	๖๓
ถานนกกกระเรียน	๖๕
ไทยถานช้าง	๖๗
พิธิบายศรี	๖๙
ดมาคมไทยอย่างโบราณ	๗๐
บ้านขลุ่ย	๗๒
คนคิดผิด	๗๓
พระยาโพธิ	๗๕
ชาวถานช้างไห้เจ้า	๗๘
นิทานเรื่องแม่น้ำโขง	๘๓-๑๐๙
ลักษณะแม่น้ำโขง	๘๓
เดินดง	๘๒
เรื่องผีบุญ	๘๕
คนค้างจำพวก	๑๐๐
ของโบราณ	๑๐๔

นิทาน

เรื่องสืบพระศาสนาในอินเดีย

เมื่อล่วง พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ด้วยราชย์ได้ ๔ ปี เสด็จไปอินเดีย เมื่อถึงเมืองพาราณสีเสด็จไปทรง
บำเพ็ญพุทธบูชา ณ พระวิภคเจดีย์สถานในมฤคทายวัน ที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงปฐมเทศนาประกาศพระพุทธศาสนา อันพุทธศาสนิกชนทั่ว
ทั้งโลกนับถือว่าเป็นเจดีย์สถานที่สำคัญอย่างยิ่งแห่งหนึ่งในพระพุทธศาสนา
เมื่อเขียนนิทานนี้ ฉันนึกขึ้นว่าจะมีไทยใครได้เคยไปถึงมฤคทายวัน
ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าเจ้าหลวงบ้างหรือไม่ คิดหาไม่เห็นใคร
เลยคิดค้นต่อไปในเรื่องพงศาวดารก็เกิดพิศวง ด้วยปรากฏว่าเมืองไทย
เราขาดคมนาคมกับอินเดียในเรื่องพระพุทธศาสนาเสียตั้งแต่ก่อนพระร่วง
ครองสุโขทัย เพราะพระพุทธศาสนาในอินเดียถูกพวกมิจฉาทิฐิ ทั้งที่
ถือศาสนาอิสลามและที่ถือศาสนาฮินดู พยายามด่าด่าญมาช้านาน จน
หมดดินดังฆมณฑล และประชาชนที่ถือพระพุทธศาสนาไม่มีในอินเดีย
มาเสียแต่ราว พ.ศ. ๑๖๐๐ ก่อนตั้งราชวงศ์พระร่วงถึง ๒๐๐ ปี เพราะ
ฉะนั้น ไทยจึงต้องเปลี่ยนไปนับถือประเทศลังกา รับพระไตรปิฎกกับทั้ง
ธรรมเนียมและเจดีย์วัตถุต่าง ๆ มีพระบรมธาตุและคันพระศรีมหาโพธิเป็น
ต้น มาจากลังกาทั่วไป ดังปรากฏในเรื่องพงศาวดารและศิลาจารึกครั้ง

สุโขทัย ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นเช่นเดียวกัน ถึงแม้การไปมา
ในระหว่างเมืองไทยกับอินเดียยังมีอยู่ ก็เป็นในการซื้อขาย ไม่เกี่ยวข้อง
ถึงศาสนา และไปค้าขายเพียงตามเมืองในอินเดียทางฝ่ายใต้ ที่เป็นภาค
มัทราส Madras บดินหาปรากฏว่าได้มีไทยไปจนถึงอินเดียตอนมัธยม
ประเทศที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งสอนพระศาสนาไม่ เพราะฉะนั้นการที่สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปถึงเรื่องมฤคทายวัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นการ
สำคัญ ถ้าเรียกอย่างโบราณก็ว่า “เสด็จไปดับพระศาสนา” ซึ่งเลิกร้าง
มากกว่า ๘๐๐ ปี และการที่เสด็จไปครั้งนั้นก็มตทำให้ความรู้ความเห็น
ของไทยในโบราณคดีเรื่องพระพุทธศาสนามองกว้างขวางขึ้นโดยลำดับ มาจน
บัดนี้ จะเล่าเรื่องที่ปรากฏในชั้นแรกก่อน

เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จกลับจากอินเดีย ได้รับอุปนายพระ
“ธรรมเมกข” เจดีย์ ที่เป็นพระเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ในมฤคทายวัน มา
ถวายกรมสมเด็จพระปวงเรวดีวชิราลงกรณ์ เป็นครั้งแรกที่ไทยจะได้เห็นรูป
พระสถูปเจดีย์ในอินเดีย รูปพระธรรมเมกขเจดีย์นั้นเป็นพระเจดีย์กลม
ตอนล่างใหญ่ตอนบนรัดเล็กเข้าไปเป็น ๒ ตอน ผิดกับรูปทรงพระเจดีย์
ที่สร้างกันในเมืองไทย กรมสมเด็จพระปวงเรวดีฯ ทรงพิจารณากับพระ
มหาเถระองค์อื่น ๆ ลงมติพร้อมกันว่า รูปพระธรรมเมกขเจดีย์ ตรงกับ
ในพระบาลีว่าพระสถูป ต้นฐานเหมือนดอมฟาง (รูปดอมฟางในเมือง
ไทยมี ๒ อย่าง ๆ หนึ่งเหมือนโอคว่ำ อีกอย่างหนึ่งเป็น ๒ ตอนเหมือนอย่าง
รูปพระธรรมเมกขเจดีย์) ครั้นนั้นมยุเรชอวรูปพระสถูปเจดีย์แบบเดิม
คงเป็น ๒ ตอนอย่างพระธรรมเมกขเจดีย์ ถึงเขาแบบไปสร้างขึ้นหลายแห่ง

ว่าแต่ที่ฉันจำได้สร้างไว้ที่บริเวณกุฏิสมเด็จพระวันรัต (พุทธศิริ ทัพ)
วัดโสมนัสวิหารแห่งหนึ่ง ที่วัดกันมาศุขารามแห่งหนึ่ง ดูเหมือนจะยังอยู่
จนเดี๋ยวนี้ ความนิยมที่จะไปอินเดียเพื่อศึกษาโบราณคดีเนื่องด้วยพระพุทธ
ศาสนา ก็เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ตั้งไปครั้งนั้น ต่อ
มาจึงมีไทยทั้งที่เป็นคฤหบดีและพระภิกษุพากันเที่ยวลงดังจะไปถึงมัชฌิม ประ
เทศในอินเดียเนื่อง ๆ

ฉันไปอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
ได้ตั้งไปได้ ๑๘ ปี ในระหว่างนั้น ความนิยมที่จะศึกษา และหาความรู้
โบราณคดีในอินเดียเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนมากแล้ว แม้ตัวฉันเองเมื่อไป
ถึงอินเดียก็ออกสนใจในการที่จะพิจารณาขนบธรรมเนียมที่พ้องกับเมืองไทย
ดังได้เล่าไว้ในนิทานเรื่องอื่น ในนิทานเรื่องนี้จะเล่าพระบริโภคเจดีย์ที่ฉัน
ได้บูชา กับที่ฉันได้เล่าหาของต่าง ๆ ซึ่งเป็นพุทธเจดีย์เอามาเมืองไทยใน
ครั้งนั้น

มฤคทายวัน

เมื่อฉันพักอยู่ ณ เมืองพาราณสี ก็ได้ไปกระทำพุทธบูชาที่พระ
บริโภคเจดีย์ในมฤคทายวัน แต่ชาวเมืองเรียกชื่อตำบลนั้นว่า “ตำรนาถ”
Sarnath ว่ามาแต่คำ “ตำรังคนาถ” ภาษามคธแปลว่า “ผู้เป็นที่พึ่ง
ของภควา” มฤคทายวันอยู่นอกเมืองพาราณสีทางด้านตะวันออก ห่าง
แม่น้ำคงคาราวัด ๑๖๐ เส้น โฉดมีเมื่อฉันไปยังร้างรกรอยู่มาก กรม
ตรวจโบราณคดีในอินเดีย เป็นแต่ได้ขุดค้นเป็นแห่ง ๆ เพื่อหาของโบราณ

ตั้งไปเข้าพิพิธภัณฑสถาน ยังไม่ได้ลงมือขุดเปิดให้เห็นแผนผัง และ
 จัดการรักษาย่างเดียววัน ไปมฤตทายวันสมัยนั้น ยังแต่เห็นแต่พระธรรม
 เมฆเจดีย์สูงตระหง่านเป็นสำคัญอยู่อย่างเดียว กับมีเครื่องศิลาจำหลัก
 ซึ่งเพิ่งพบใหม่ยังไม่ทันลงไปพิพิธภัณฑสถานรวมไว้แห่งหนึ่ง . ฉันทขอมา
 ได้บ้าง ดังจะเล่าต่อไปข้างหน้า นอกจากนั้นยังแต่เห็นแต่ดินเป็นโคกน้อย
 ใหญ่ไปรอบข้าง พระธรรมเมฆเจดีย์นั้น ในหนังสือนำทางแห่งหนึ่งถึง
 บอกขนาดว่า สูงแต่รากขึ้นไปตลอดองค์ ราว ๒๕ วา วัดผ่ากลาง
 ตอนใหญ่ ๑๕ วาครึ่ง และตอนใหญ่นั้นเป็นศิลาขึ้นไปราว ๖ วา เมื่อฉัน
 พิจารณาดูพระธรรมเมฆเจดีย์ เกิดความเห็นขึ้นใหม่ผิดกับเข้าใจกัน
 อยู่ในกรุงเทพ ฯ ที่ว่าสร้างรูปทรง เป็น ๕ ตอนเหมือน ดอมฟาง ดังกล่าว
 แล้ว เพราะไปสังเกตเห็นตอนใหญ่ที่อยู่เบื้องต่ำเห็นก่อหุ้มด้วย ศิลา
 ตอนเบื้องบนที่ทอดเข้าไปก่อด้วยอิฐ ฉันทคิดเห็นว่าที่รูปเป็น ๒ ตอน
 น่าจะเป็นเพราะการแก้ไขเปลี่ยนแปลง มิใช่แบบเดิมเจตนาจะให้เป็นอย่าง
 นั้น คิดสันนิษฐานต่อไปเห็นว่าของเดิมคงก่อหุ้มด้วยศิลาตลอดทั้งองค์
 ถูกพวกมิจฉาทิษฐิหรือเขาแห่งศิลาตอนข้างบนไปเสีย เหลือทิ้งไว้แต่แกน
 อิฐ หรือมีฉนวนพวกมิจฉาทิษฐิเจตนาจะทำลายพระเจดีย์นั้นทั้งหมด แต่
 ระวังมาค้างอยู่ครึ่งองค์ ภายหลังมามีพวกสัมมาทิษฐิไปตั้งชรัณก่อน
 แกนอิฐขึ้นไปตลอดองค์ แต่ไปค้างอยู่ไม่ได้ก่อศิลาหุ้มตอนบนจึงเหลือ
 เป็นอิฐอยู่เช่นนั้น รูปพระเจดีย์เดิมเห็นจะเป็นอย่างทรงโอคว่ำ ก็เหมือน
 ทรงดอมฟางอย่างที่ไม้คอดเช่นว่ามาแล้ว เมื่อไปบูชา ฉันทคิดเห็นเพียง
 เท่านั้น ต่อมาอีกหลายสิบปีจึงได้เห็นรูปพระสถูปเจดีย์แบบเดิมที่เมือง

ดารเซต อันเป็นเมืองโบราณรุ่นเดียวกับเมืองนครปฐม อยู่ใกล้เมือง
 แปรในประเทศพม่า รูปทรงคล้ายกับโอคว่ำหรือโคมหวดคว่ำ มีบัลลังก์
 บัณฑิตเป็นยอดอยู่ข้างบนชนประทับยืน ทำแต่เหมือนอย่างบันไดชั้นเดียว
 ติดกับฐานพระสถูปเจดีย์เมืองอนุราชบุรีในลังกาทวี่ที่สร้าง ชันเดิมก็เป็น
 รูปเช่นว่า และได้เห็นรูปภาพในหนังสืออังกฤษแต่งว่าด้วยพุทธเจดีย์ใน
 คัมภีราราวดี ก็ว่าพระสถูปชันเดิมรูปเป็นอย่างนั้น แล้วกล่าวอธิบาย
 ต่อไปว่า ชาวอินเดียแต่โบราณกลัวบาปไม่รื้อแย่งพระเจดีย์ ถ้าจะ
 บูรณะปฏิสังขรณ์ก็แต่พวกเพิ่มพระเจดีย์เดิม เป็นเหตุให้รูปทรงพระ
 เจดีย์เปลี่ยนไปดังปรากฏในชั้นหลัง แม้พระธรรมเมกขเจดีย์ที่มฤคทายวัน
 เขาก็ตรวจพบมีองค์เดิม ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช
 อยู่ข้างในไม้ตู้ใหญ่นัก ก่อองค์ที่ยังให้เห็นอิฐกรอบองค์เดิม แล้วยังมีผู้
 ศรัทธามาก่อศิลาครอบเข้าข้างนอกอีกชั้นหนึ่ง แต่ทำไมจำเริญค้างอยู่ เขา
 ดังเกิดสงสัยตายที่จำหลักว่าเป็นแบบของช่างสมัยราชวงศ์สุโขทัย รว พ.ศ.
 ๔๕๐ พระธรรมเมกขเจดีย์จึงกลายเป็นรูป ๒ ตอนด้วยประการนี้ ถ้า
 เป็นเช่นเขาว่า ที่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเป็นเพราะมิฉะนั้นก็ทำร้ายกัน
 ไป ถึงไทยเราก็ก่อเป็นคคิมาแต่เดิมเหมือนเช่นชาวอินเดีย ว่าไม่ควรรื้อ
 แย่งพุทธเจดีย์แม้เพื่อจะบูรณะปฏิสังขรณ์ มีตัวอย่างจะอ้างได้ง่ายๆ เช่น
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระปฐมเจดีย์ ก็ทรง
 สร้างพระมหาสถูปครอบพระปฐมเจดีย์องค์ก่อน หาได้ทรงรื้อแย่งองค์เดิม
 อย่างไม่

มหาเจดีย์สถานในอินเดียที่เรียกว่า “บริโกคเจดีย์” มี ๔ แห่งล้วน
มีเรื่องเนื่องด้วยพุทธประวัติว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงประสูติ คราวจะเสด็จ
เข้าพระนิพพานพระอานนท์ผู้อุปการภักดีความวิคกว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จ
ถวงดับไปแล้วพวกพุทธบริษัทซึ่งได้เคยเฝ้าเห็นพระองค์อยู่เนืองนิตย์ จะพา
กันเปลี่ยวเปล้าเศร้าใจ พระพุทธเจ้าจึงทรงพระกรุณาโปรดประทาน
อนุญาตไว้ว่า ถ้าพวกพุทธบริษัทใครเกิดว่าเหว่กให้ไปปลงธรรมสังเวย
ณ สถานที่อันเนื่องกับพระพุทธประวัติ ๔ แห่ง คือ ที่พระพุทธองค์ประสูติ
ในสวนลุมพินี ณ เมืองกบิลพัสดุ์แห่งหนึ่ง ที่พระพุทธองค์ตรัสรู้พระโพธิ
ญาณ ณ เมืองคยาแห่งหนึ่ง ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาตังพระ
ศาสดาในมฤคทายวัน ณ เมืองพาราณสีแห่งหนึ่ง ที่พระพุทธองค์เสด็จเข้า
พระนิพพานในป่าสาธวัน ณ เมืองกุสินาราแห่งหนึ่ง จะไปแห่งใดแห่ง
หนึ่งก็ได้ตามแต่จะสะดวก เพราะฉะนั้นจำเดิมแต่ดวงพุทธกาลพวกพุทธ
บริษัทก็พากันไปกระทำพุทธบูชา ณ ที่แห่งนั้นสืบมาเรียกว่า บริโกคเจดีย์
เพราะเกี่ยวกับพระองค์พระพุทธเจ้า กับบริโกคเจดีย์ทั้ง ๔ นั้น มีคนไป
บูชาที่มฤคทายวันมากกว่าแห่งอื่น เพราะอยู่ในซานมหานคร แต่อีก
๓ แห่งอยู่ในเขตเมืองน้อย มหาเจดีย์สถานที่มฤคทายวันจึงใหญ่โตกว่า
แห่งอื่น กรมตรวจโบราณคดีพบของโบราณมีแบบกระบวนช่าง ดังเกิด
ได้ว่าบูรณะปฏิสังขรณ์มาทุกสมัย เมื่อยังมีพุทธศาสนิกชนอยู่ในอินเดีย
และถูกพวกมิจฉาธิษฐานหรือทำตายยิ่งกว่าที่ไหนๆ เพราะอยู่ใกล้มหานคร
กว่าแห่งอื่น

พุทธคยา

เมืองคยาเป็นเมืองน้อย เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงแสดงแจ้งไป
 อินเดียยังไม่มีทางรถไฟไปถึง จึงไม่ได้แจ้งไป เมื่อฉันไปมีทางรถไฟ
 แล้ว ถึงกระนั้นรัฐบาลอินเดียก็ไม่ได้จะจะให้ไป หากฉันอยากบูชาพระ
 บริโกทเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ เขาจึงจัดให้ไปตาม
 ประสงค์ พอถึงก็เห็นความลำบากของรัฐบาล เพราะไม่มีที่จะให้พัก
 ต้องแบ่งห้องในเรือนของเจ้าเมืองให้ฉันอยู่ และเขาจะโจมตีฉันเข้าไป
 บัณฑิตานบ้านเจ้าเมือง ให้คนอื่นที่ไปกับฉันอยู่อีกหลายหลัง แต่มีดักว่า
 ที่นอนอย่างหนึ่งที่มีมิดเตอร์เครียนั้นเจ้าเมือง เป็นนักเรียนโบราณคดี ทั้ง
 เรื่องศาสนาและภาษาของชาวอินเดียภายหลังมาได้เป็น เซอร์ มีชื่อเสียง
 เป็นนักปราชญ์สำคัญคนหนึ่ง พอว่าฉันจะไป ก็เตรียมต้นโพธิพันธุ์
 พระศรีมหาโพธิที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ปลุกได้กระบอกไม้ไผ่ไว้ให้ ๓ ต้น
 สำหรับจะได้เอามาเมืองไทย แต่จะขอเรื่องต้นโพธิ์นั้นไว้เถาค่อยไปขำ
 หน้า มิดเตอร์เครียนั้นบอกว่าที่ในแขวงเมืองคยานี้ ยังมีของโบราณ
 เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาจมอยู่ในแผ่นดินอีกมากมายหลายแห่ง เสียหาย
 ที่ฉันไปอยู่น้อยวันนัก ถ้ามีเวลาพอจะพาไปเมืองราชครห์ของพระเจ้า
 พิมพิลาร์ เป็นเมืองร้าง ทางเกวียนไปสักวันหนึ่ง เตรียมจอบเสียมไป
 ด้วย อาจจะขุดหาของโบราณได้นั่นทีเดียว

ที่เมืองคยานี้ มีเจดีย์ฐานของโบราณที่คนนับถือมากสองแห่ง
 คือที่ตำบลคยาดีระ มีวัดวิษณุบาทเป็นที่นับถือของพวกฮินดูแห่งหนึ่ง กับ
 วัดพุทธคยา เป็นที่นับถือของพวกถือพระพุทธศาสนาแห่งหนึ่ง แม้ที่

พุทธศยาพวกฮินดูก็ไปบูชา เพราะพวกฮินดูที่เมืองคยาถือคติฝ่ายวิษณุเวท
โดยมาก ถือว่าพระวิษณุอวตารลงมาเป็นพระพุทธรเจ้าดังกล่าวในเรื่อง
นารายณ์สิบปาง จึงมีคนต่างคำวาทพวกฮินดูและนับถือพระพุทธรศาสดา
พากันบูชาที่เจดีย์สถานทั้งสองแห่งนั้นถึงบัดนี้ ๓๐๐,๐๐๐ คนเป็นนิตย์

พระมหาเจดีย์สถานพุทธศยา อยู่ห่างเมืองคยาดังระยะทางราว
๗๕ ไมล์ มีถนนไปรถเทียมม้าคู่ได้ตลอดทางต้องผ่านวัดคยาดีระของพวก
ฮินดูไปก่อน วัดนั้นอยู่กลางหมู่บ้านของพวกชาวเมือง ฉันทะเจ้าไปดู
พวกฮินดูที่พากันศรัทธา พาเข้าไปในวัด และเล็งดูโดยเฉียดเพื่อเรื่อง
ตำนานของวัดนั้นว่า เดิมมีฤษัคนหนึ่งชื่อว่าคยาเป็นสัตว์บาปหยาบช้า
เที่ยวเบียดเบียนมนุษย์ จึงรอนถึงพระวิษณุ คือพระนารายณ์ ได้สั่ง
มาปราบฤษัคนนั้น เขาพระบาทขวาเหยียบออกตัดหัวฤษัโยนไป แล้ว
ด่าปให้ด้วยฤษักลายเป็นหินเช่นปรากฏอยู่ รอยพระบาทของพระวิษณุที่
เหยียบออกก็ปรากฏอยู่ด้วย จึงเรียกเจดีย์สถานนั้นว่า "วิษณุบาท" พวก
ฮินดูเชื่อกันว่าถ้าใครไปบูชา อาจจะมีฐานะช่วยญาติที่ตายไปแล้วให้
พ้นอบายภูมิได้ จึงพากันไปบูชาหาบุญเพื่อเหตุนี้ ฉันทะเจ้าไปเยี่ยมดูเพียง
ประตู่วิหาร จะเข้าไปในนั้นเกรงว่าพวกฮินดูจะรังเกียจเห็นมีศีลดำเตือก
หนึ่งซึ่งดมมคิว่าเป็นด้วยฤษัคยา ยาวถึง ๘ ศอก คุรูปคล้ายกับคนนอน
อยู่บนฐานชุกชีกลางวิหารทำนองเดียวกับม้วนผ้าที่บนพระแท่นดงรังใน
เมืองไทย รอยวิษณุบาทนั้นไม่ได้เห็น แต่เขาพรรณนาไว้ในหนังสือว่า
ว่า ทำรูปพระบาทด้วยแผ่นเงิน ขนาดกว้างยาวเท่าๆ กับต้นสน คิดไว้
กับพื้นโพรงหินอันมีอยู่ตรงออกของฤษั แต่พวกชาวบ้านจำต้องรูป

พระบาททำด้วยแผ่นทองแดงแต่ทำของอื่นๆ ด้วยสีดำ เช่นเดียวกับที่เป็นด้วยกะฉาบหุ้มรูปวิฆเนศวรที่วัดไชยพลกลับบุรีหลายอย่าง คำบดคยาดีระนั้นคือชื่อของพ้องกับนิทานวิฆเนศวร นำเอาที่คิดบรรยายสูตร ซึ่งว่า “คยาดีระ วิหริติ คยาดีระ” น่าจะหมายความว่า “พระพุทธรูปเจ้าทรงแต่งตั้งพระสูตรนี้ ณ คำบดคยาดีระในแขวงเมืองคยา” คือในคำบดที่ฉันไปนั้นเอง นิทานในเรื่องพระนารายณ์ปราบยักษ์คยา น่าจะเกิดขึ้นต่อภายหลังพุทธกาล ด้วยเอาคำ “คยาดีระ” หรือ “คยาดีระ” มาผูกขึ้นเป็นเรื่องยักษ์มารดังกล่าวมา

ฉันไปพุทธรคยาครั้งนั้น นักคิดไปว่าจะได้เกียรติเป็นไทยคนแรกที่ได้ไปตีบพระคำดนา ถึงที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ เหมือนเช่นสมเด็จพระพุทธรเจ้าหลวงได้ไปตีบพระคำดนาถึงมฤคทายวัน ที่พระพุทธรเจ้าทรงประกาศตั้งพระพุทธรคำดนา แต่เมื่อไปถึงพุทธรคยาพอเข้าประตูวิหาร เห็นผ้ากราบพระปักตรางานหลวงในเมืองไทยผูกห้อยอยู่ผืนหนึ่งก็ฉันกระหึ่มใจ ด้วยมีพระภิกษุไทยองค์ใดองค์หนึ่งได้ไปปลงเสียก่อนแล้วพิจารณาหนังสือไทยที่เขียนไว้กับผ้ากราบ บอกชื่อว่า “พระดังกันตเนตรได้มาบูชา” ฉันก็รู้จักตัว คือพระดังกันตเนตร วัดเครือวัลย์ฯ ภายหลังมาได้เป็นพระราชคณาที่พระดังกันตเนตร ซึ่งเป็นพระชอบเที่ยวอุปัชฌายาแต่ยังหนุ่มจนชนชื่อนาม แต่ฉันไม่คาดว่า จะสามารถไปได้ถึงพุทธรคยาในอินเดียในสมัยนั้น ก็ประหลาดใจ ที่คำบดพุทธรคยาไม่เคยวัดพระศรีมหาโพธิ์ หรือถ้าเรียกอย่างไทยชื่อว่า “วัดโพธิ์” กับบ้านพวกพราหมณ์มหันตอยู่หมู่หนึ่ง ไม่มีบ้านเรือนราษฎรห้อมล้อมเหมือนเช่นที่วัดวิฆเน

บาท เพราะที่ดินตำบลนั้นเป็นกรรมสิทธิ์ของพวกพราหมณ์คนหนึ่ง ดังจะ
บอกเหตุต่อไปข้างหน้า ที่วัดอยู่ห่างฝั่งลำน้ำแควน้อยที่พระพุทธเจ้าทรง
ลอยถาดไม่ถึง ๑๐ เส้น แต่ลำน้ำแควน้อยนั้น เวลานั้นไปเป็นฤดูแล้งน้ำ
แห้งขาด แลดูท้องน้ำเป็นแต่พื้นทรายเม็ดใหญ่ แต่เขาว่าชุดลงไปตรงไหน
ก็ได้ น้ำก็ไหลอยู่ได้ทรายเสมอ ที่วัดศรีมหาโพธิ์ เมื่อนั้นไปไม่ถึงลำค้ำ
แต่พระปรารักษ์ใหญ่อยู่ด้านหน้า ทางทิศตะวันออกองค์หนึ่ง หลังพระ
ปรารักษ์ใหญ่อยู่ด้านหน้า ทางทิศตะวันออกองค์หนึ่ง หลังพระปรารักษ์เข้า
ไปมีพระแท่น "รัตนบัลลังก์" เป็นศิลาจำหลักแผ่นใหญ่ ว่าพระเจ้า
อโศกมหาราชทรงสร้างประดิษฐานไว้ตรงที่พระพุทธเจ้าประทับ เมื่อ
ตรัสรู้ที่โกดโคนันพระศรีมหาโพธิ์แผ่นหนึ่ง ต่อพระแท่นไปถึงต้นพระ
ศรีมหาโพธิ์มีฐานก่อล้อมรอบต้นพระศรีมหาโพธิ์ เมื่อนั้นไปขนาดลำค้ำ
ราวลึก ๔ ก้าว เป็นทลายตลิ่งชันคดคิพวรรณมาแต่พระศรีมหาโพธิ์ต้นเดิม
ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ดังกล่าวก่อนแล้วไม่มีใครรู้ รู้แต่ว่าตลิ่งชันชันมาแต่พระ
ศรีมหาโพธิ์ต้นเดิมอยู่ในที่เดียวกันมาจนกาลบัดนี้ ตามวัดปราบเป็นทราว
ออกไปลึก ๒ เส้น ๔ เหลี่ยมมีกำแพงล้อมนอกกำแพงออกไปยังเป็นกองดิน
สูงบ้างต่ำบ้างเป็นพิตรไป กรมตำรวจโบราณคดียังไม่ได้ขุดกัน

เรื่องตำนานวัดพระศรีมหาโพธิ์พุทธคยา เมื่อตอนก่อนสมัยพระเจ้า
อโศกมหาราช แม้เป็นที่พุทธศาสนิกชนไปบูชามาแต่แรก พระพุทธเจ้า
เสด็จเข้าพระนิพพาน ก็ไม่ปรากฏถึงใดที่สร้างไว้ก่อน พ.ศ. ๒๐๐ ของ
เก่าที่พบมีแต่ของครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ว่าทรงสร้างพระแท่นรัตน-
บัลลังก์ก่อวิหารขนาดเล็กไว้ข้างหน้าค้ำโพธิ์ เป็นที่คนไปบูชาดังหนึ่ง

ต่อมา เมื่อพระพุทธศาสดาเจริญแพร่หลายในอินเดีย มีผู้ศรัทธาไปสร้าง
เจดีย์วัตถุและเครื่องประดับต่าง ๆ เพิ่มเติมต่อมาโดยลำดับ ผู้ตรวจเขา
ดังเกิดแบบตลอดตามสมัย ได้เค้าว่ามีชาวอินเดียไปปฏิสังขรณ์มาจน
ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ก่อนพระพุทธศาสดาจะถูกกำจัดจากอินเดียไม่นานนัก
แต่การบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นสิ่งสำคัญ คือพระปรางค์ที่เป็นหลักวัดอยู่
เดียว เขาสันนิษฐานว่าถึงสมัยเมื่อเกิดนิยมทำพระพุทธรูปในราว พ.ศ.
๕๐๐ มีผู้สร้างแปลงวิหารของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเดิมเป็นแค่
สำหรับคนบูชาพระศรีมหาโพธิ์ ให้ใหญ่ขึ้นกว่าเก่าเป็นที่ตั้งพระพุทธรูป
ด้วย ต่อมาถึง พ.ศ. ๑๐๐๐ เศษ มีมหาพราหมณ์คนหนึ่งชื่อ อมรเทวะ
เป็นปุโรหิตของพระเจ้าวิกรมทิตย ณ์ เมืองมถุรา เขารัดล้อมใต้ใน
พระพุทธศาสดา มาสร้างแปลงวิหารเป็นพระปรางค์องค์ที่ยังปรากฏอยู่
บัดนี้ แบบอย่างรูปทรงผิดกับพระเจดีย์บรรดาที่มีในอินเดียทั้งหมด คง
เป็นเพราะพราหมณ์อมรเทวะเคยถือโดยศาสตร์ ชอบแบบอย่างเทวาลัย
อยู่ก่อน เขาเค้าเทวาลัยกับพระเจดีย์ทางพระพุทธศาสนามีสันกันทำคอน
ยอดเป็นพระสถูป คอนกลางเป็นปรางค์ คอนข้างเป็นวิหารที่ตั้งพระพุทธรูป
เพราะฉะนั้นจึงแปลกกับที่อื่น สร้างด้วยก่ออิฐถือปูนทั้งองค์ ถัดฐาน
เป็น ๔ เหลี่ยมสูงตลอดยอด ๓๐ วา คอนข้างที่เป็นวิหารกว้าง ๘ วา สูง
๔ วาเศษ ทำคาน้ำพระพุทธรูปปางมารวิชัย ขนาดหน้าตักเล็ก ๓ ศอก
เป็นประธาน ที่ฝ่ายหน้าวิหารมีช่องบันไดขึ้นไปบนหลังคาซึ่งเป็นหลังคาค้ำ
ดานทักษิณรอบพระปรางค์ใหญ่องค์กลาง และมีปรางค์น้อยตามมุมดาน
ทักษิณ ๔ องค์ ปรางค์ใหญ่ก็เป็นรูป ๔ เหลี่ยม ทรงสอบขึ้นไปทางยอด

ทำซุ้มจระนำมีคูหาสำหรับตั้งพระพุทธรูป เรียงรอบพระปรางค์เป็นชั้นๆ
ขึ้นไป ๘ ชั้น ถึงที่สุดปรางค์ ทำพระสถูปเจดีย์กลมไว้เป็นยอด เมื่อ
ใหม่ ๆ คุณก็จะเห็นงามแปลกตา

ครั้นถึงสมัย เมื่อพระพุทธเจ้าเสนา ถูกพวกมิชฌาพิษฐานิ ด้างผดุงอยู่ใน
อินเดีย มีพวกชาวอินเดียที่ถือพระพุทธศาสนาพากันหนีไปพึ่งพระเจ้า
ราชาราชพม่า ณ เมืองพุกามอันเป็นพุทธศาสนูปถัมภกเป็นอันมาก
คงไปทอดพระเนตรนาถึงพุทธเจดีย์สถานในอินเดีย ให้พระเจ้าภรรตราชาราช
ราชพระองค์ที่ ๓ ทรงทราบ จึงทรงเลื่อมใสศรัทธาให้ประดิษฐานพระ
ปรางค์พุทธคยา เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๕๕ ครั้งหนึ่ง ต่อมาพระเจ้าอโศก
กษัตริย์ราชาราชพระองค์ที่ ๔ ไปประดิษฐานอีกครั้งหนึ่ง และพระเจ้าคิโด
มินโดราชา ราชาราชองค์ที่ ๕ ให้ไปถ่ายแบบพระปรางค์พุทธคยาไปสร้าง
ไว้ที่เมืองพุกามเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๕๓ องค์หนึ่ง เดิมมีเรื่องต่อมาถึงเมือง
ไทย ด้วยมีพระเจดีย์โบราณก่อด้วยศิลาแดงอยู่ที่เมืองเชียงใหม่องค์หนึ่ง
ชาวเมืองเรียกว่า “พระเจดีย์เจ็ดยอด” รูปต้นฐานทำอย่างพระปรางค์
พุทธคยา ฉันได้เคยเห็นทั้งองค์พุทธคยาและองค์ที่เมืองพุกามจึงอาจได้
เห็นว่า องค์ที่เมืองเชียงใหม่คงถ่ายแบบมาจากองค์ที่เมืองพุกาม เป็นแต่
ย่อขนาดให้ย่อมลงเล็กน้อยและน่าจะสร้างเมื่อก่อน ค.ศ. ๑๘๐๐ ใน
สมัยเมื่อเมืองเชียงใหม่ยังเป็นเมืองชนพระเจ้าราชาราชเมืองพุกาม อาจ
จะมีเจ้านายราชวงศ์พุกามมาครอบครอง (บางทีจะเป็นองค์ที่อุทิศให้กับ
นางจามเทวี) เอาอย่าง พระปรางค์ มาจากเมืองพุกามและสร้างอย่าง
ปราณีตถึงเพียงนั้น ความลือต่อไปว่าที่ในหนังสือพงศาวดารเชียงใหม่

มหาพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าพวกมหันต์ มีพิธีคอนับ เช่นสวมพวงมาลัย
ให้ แล้วจัดของว่างมาเลี้ยงเป็นต้น ทวดพุทธศยามีเครื่องศิลาจำหลัก
ของโบราณเหลืออยู่มากกว่าที่มฤคทายวัน พวกพราหมณ์มหันต์เก็บเอา
มาประดับประดาไว้ตามที่ต่าง ๆ ฉันอยากได้ตั้งไหนออกไปกขอ ก็ยอม
ให้โดยเต็มใจไม่ขัดขวาง ฉันเลือกแต่ของที่แปลกตาขนาดเล็ก ๆ พอจะ
เอามาด้วยได้สักดีห้าสิ่ง บางทีก็มาเป็นของสำคัญคงจะเล่าที่อื่นต่อไป
เหตุที่พวกพราหมณ์มหันต์จะได้เป็นเจ้าของวัดพุทธศยามันนี้ ปรากฏว่า
กว่า ๒๐๐ ปีมาแล้ว ในสมัยปราชัยของอังกฤษยังปกครองอินเดีย ชยาย
อาณาเขตออกไปถึงมัธยมประเทศ จักรวรรดิการปกครองด้วยแบ่งที่ดินให้
ชาวอินเดียที่ฝึกไม่อยู่ในอังกฤษ และเป็นคนมีกำลังพาหนะที่จะปกครอง
ถือที่ดินเรียกว่า ซามินดาร์ Zamindar มีอาณาเขตเป็นส่วน ๆ ใหญ่บ้าง
เล็กบ้าง ต้องบังคับบัญชาการตามกฎหมายอังกฤษ และดั่งเงินด้วยแก่
รัฐบาลอินเดียตามกำหนดตกลงกัน ถ้าซามินดาร์กระทำตามสัญญาอยู่
ครบใดรัฐบาลยอมให้ผู้นับถือลัทธิที่ดีที่ซามินดาร์เลือกไป ก็ในสมัยเมื่อ
ตั้งจักรวรรดิของเสนาว่าน ที่ตำบลพุทธศยามีเป็นป่าร้างมีแต่พวกพราหมณ์
มหันต์คงบ้านเรือนอยู่ มหาพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าได้รับตำแหน่งเป็น
ซามินดาร์ ปกครองตำบลพุทธศยามี และมหาพราหมณ์ที่เป็นทนายได้
รับสิทธิปกครองสืบกันมา วัดพุทธศยามีอยู่ในอาณาเขตที่ดินของพวก
พราหมณ์มหันต์ ๆ จึงถือว่าเป็นผู้ปกครองวัดพุทธศยามี และดูแลรักษาเป็น
เทวดาตามลัทธิวิษณุเทวในศาสนาของตนด้วย

DS
567
๑๖๖๒
2495

๑๕

เรื่องมหาโพธิสมาคม

ในครั้งนั้น เมื่อญัตติต้องไปรับรู้เรื่องตงมหาโพธิสมาคมอันเนื่อง
กับเจดีย์สถานพุทธคยา จะเลยเถิดไว้ในบัดนี้ เมื่อฉันออกจากเมือง
คยามาพักอยู่ที่เมืองกตักคตา มีชายหนุ่มเป็นชาวตงกาชื่อ "ธรรมปาละ"
มาหาฉันด้วยกับพ่อค้าพม่าคนหนึ่งนายธรรมปาละบอกว่า พวกเขาคิด
จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ให้กลับนับถือกันใหม่อันเดียตั้งแต่เดิม ความคิดที่
พวกเขาจะทำกรนั้น เขาจะเอาที่พระมหาเจดีย์พุทธคยาตั้งเป็นแหล่งแล้ว
ชวนพุทธศาสนิกชนทั่วทุกชาติทุกภาษา ให้ร่วมมือช่วยกันจัดการสอน
พระพุทธศาสนาให้มีคนนับถือแพร่หลายในอินเดีย ค่อนั้นไปก็จะได้ทำ
บำรุงพระเจดีย์สถานต่าง ๆ ให้พระพุทธศาสนา กลับเป็นส่วนใหญ่อันหนึ่ง
ในศาสนาต่าง ๆ ที่ในอินเดีย และเอาเป็นที่ประชุมของพุทธศาสนิกชน
ทั่วทั้งโลก ในเวลานั้นชาวตงกาและพม่าเขาร่วมมือกับเขาหลายคนแล้ว
จึงตั้งเป็นสมาคมให้ชื่อว่า "มหาโพธิ" ตามนามมหาเจดีย์ ณ พุทธคยา
ที่เขาจะเอาเป็นแหล่งฟื้นฟูพระพุทธศาสนา แต่มีความขัดข้องเกิดขึ้นอย่าง
หนึ่ง ด้วยพวกพราหมณ์มีหน้าที่ว่าที่ดินตำบลพุทธคยากับตงมหาเจดีย์
เป็นสมบัติของตน ไม่ยอมให้สมาคมมหาโพธิไปตั้งสถาน ณ ที่นั้น จะขอ
ชื้อเพราะตรงที่วัดก็ไม่ขาด นายธรรมปาละ มาหาฉันด้วยเห็นว่าเป็นเจ้า
นายประเทศไทย อันเป็นประเทศสำคัญที่นับถือพระพุทธศาสนาประเทศหนึ่ง
เพื่อจะขอให้ฉันช่วยพูดจากับอุปราช Viceroy อินเดีย ให้ใช้อำนาจรัฐบาล
บังคับพวกพราหมณ์ให้มอบวัดมหาโพธิ อันเป็นวัดในพระพุทธศาสนาคืน
ให้เป็นวัดของพวกพุทธศาสนิกชนตามเดิม ฉันตอบว่าที่พวกเขาคิดจะฟื้นฟู

พระพุทธรูปในอินเดียฉันนั้น ฉันก็ยินดีอนุโมทนาด้วย แต่ก็จะให้ไปพุดกับ
 อุปราชในเรื่องวัฒนาโพธิ์นั้น ฉันเห็นจะรับธุระไม่ได้ ด้วยการนั้นเป็นการ
 ภายในบ้านเมืองของอินเดีย ตัวฉันเป็นชาวต่างประเทศ ทั้งเป็นแขกของ
 รัฐบาล ที่จะเอื้อมเข้าไปพุดจากร้องขอถึงกิจการภายในบ้านเมืองของเขา
 ไม่สมควรจะพึงทำ ฉันพุดต่อไปว่าธรรมเนียมตัวพระศาสนา อริยบรูณ์ไม่ด่า
 ภัยอันใดสอนพระธรรมที่หนักก็สอนได้ ทำไมจึงจะเริ่มพินพระศาสนาด้วย
 ศักยภาพแห่งวัดกันดูไม่จำเป็นเลย นายธรรมปาละคงไม่พอใจในคำตอบ
 พุดกันเพียงเท่านั้น ต่อมานายธรรมปาละเข้ามากรุงเทพฯ ได้แต่ง
 ปาฐกถาชวนไทยให้ร่วมมือหลายครั้ง แต่ดูเหมือนจะไม่ได้เงินไปจากเมือง
 ไทยสักเท่าใดนัก เพราะมีคนฟังปาฐกถาภาษาอังกฤษเข้าใจไม่มากนัก
 แม้คนที่ฟังเข้าใจก็มีใครมีใครชอบปฏิภาณของนายธรรมปาละ ด้วยแกล
 ชอบใช้โวหารชวนให้แค้นพวก มิจนาคิฏฐิตีได้พยายาม ทำดาษ พระพุทธร-
 ศาสนามากกว่า ๘๐๐ ปี ทำให้เห็นความประสงค์ที่จะไปพินพระพุทธรศาสนา
 แปรไปคล้ายกับจะไปแก้แค้นพวกมิจนาคิฏฐิตียิ่งกว่าไปทำบุญ ก็มักมีใคร
 มีใครเลื่อมใส เมื่อนายธรรมปาละพยายามไปเที่ยวขอความช่วยเหลือตาม
 ประเทศต่างๆ ที่ถือพุทธรศาสนา ได้เงินพอเป็นทุนก็ใช้นามมหาโพธิ์ดมาคม
 พ้องขับไล่พวกพราหมณ์มหันต์เป็นความกนในศาลที่เมืองกัลกัตตา ศาล
 ตัดสินให้มหาโพธิ์ดมาคมแพ้คดี ด้วยอ้างว่าพวกพราหมณ์มหันต์ได้มี
 กรรมดีทบทปรองที่ดินมาหลายร้อยปีแล้ว และวัดพุทธคยาอันพวก
 พราหมณ์มหันต์ได้ดูแลรักษานับถือว่าเป็นวัดในศาสนาของเขาเหมือนกัน
 นายธรรมปาละไม่ได้วัดพุทธคยาตามประสงค์ จึงเปลี่ยนที่ไปตั้งสถานที่

มฤคทายวัน ณ เมืองพาราณสีทำนองที่วัดในมฤคทายวันจะเป็นที่หอดง จึง
 ได้รับความอุดหนุนของรัฐบาลอินเดีย มหาโพธิ์ธมาคมก็ดำรงตั้งถาวร
 ณ ที่นั้น สร้างวัดขึ้นใหม่ ชื่อนานนามว่าวัด “มฤคคันธกฐิวิหาร” และต่อมา
 ไปทำทางไมตรีกับพวกพราหมณ์มหันตๆ ก็ยอมให้มหาโพธิ์ธมาคมสร้าง
 ที่พักของพวกพุทธศาสนิกชนขึ้น ใกล้กับบริเวณวัดพุทธคยาขึ้น จึงมี
 ถิ่นอันเป็นของพุทธศาสนิกชนเกิดขึ้นในอินเดีย ๒ แห่ง เป็นที่พักอาศัย
 ของพุทธศาสนิกชนทุกชาติ แม้พระภิกษุไทยไปก็ได้อาศัยมาจนบัดนี้
 เป็นอันเต็มประสงค์ของนายธรรมปาละที่จะฟื้นฟูพระศาสนาเพียงเท่าที่สามารถ
 จะเป็นได้ แต่น่าสมความศรัทธาและอุสาหะของนายธรรมปาละ ว่าเป็น
 อย่างยอดเยี่ยม ด้วยได้พยายามมากกว่า ๓๐ ปี ในระหว่างนั้นได้ละทิ้งภ
 ษณัมบัติบ้านเรือนออกเป็นคนจรจัด เรียกตนเองว่า “อนาคาริกะ” ขวน
 ขวายทำแต่การที่จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในอินเดียอย่างเดียว เทียวชักชวน
 หากคนช่วยไปตามประเทศน้อยใหญ่จนรอบโลก ครั้นการสำเร็จดังถิ่น
 ของพุทธศาสนิกชนได้ในอินเดียแล้ว นายธรรมปาละก็ออกอุปสมบท
 เป็นพระภิกษุอยู่จนครบเท่าถึงมรณะภาพ ควรนับว่าเป็นวีระบุรุษได้
 ชนิดหนึ่ง

เสาะหาพุทธเจดีย์

นอกจากไปบูชามหาเจดีย์ถิ่น ๒ แห่งที่พรรณนามาแล้ว เมื่อ
 ไปอินเดีย ถิ่นได้เสาะหาของที่เนื่องกับพระพุทธศาสนา มาถวายสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าหลวงด้วยหลายสิ่ง จะเล่าถึงเรื่องเหล่านี้ก่อนต่อไป

พระบรมธาตุ

แต่ก่อนฉันไปอินเดียหลายปี เห็นจะเป็นในราว พ.ศ. ๒๔๒๘ เมื่อ
 ครองกรมพระนครสวรรค์วรพินิต เป็นตำแหน่งราชทูตไทยอยู่ในกรุงลอนดอน
 มีข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ว่ารัฐบาลอินเดียพบพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าที่
 ในพระเจดีย์โบราณ แล้วส่งไปไว้พิพิธภัณฑสถาน British museum
 ณ กรุงลอนดอน เมื่อกรมพระนครสวรรค์ ฯ เสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ กรม
 สมเด็จพระปวงอริยวงศาคตญาณ ครั้นครั้งนั้น พระบรมธาตุ ที่ อังกฤษ พบใน
 อินเดีย นั้นลักษณะเป็นอย่างไร กรมพระนครสวรรค์ ฯ ทูลว่าไม่ได้ไปทอด
 พระเนตร กรมสมเด็จพระปวงอริยวงศาคตญาณ ครั้นครั้งนั้นว่ากรมพระนครสวรรค์ ฯ ไม่เอา
 พระทัยได้ ในพระพุทธศาสนา เมื่อฉันไปยุโรป ไปถึงกรุงลอนดอนก่อน
 มาอินเดียถึงเรื่องนั้น ฉันฉันไปดูพิพิธภัณฑสถานจึงขอให้เจ้าพนักงาน
 เขาพาไปดูพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าที่ได้ออกจากอินเดีย ไปเห็นก็เกิด
 พิศวง ด้วยพระบรมธาตุที่ฉันนั้นเป็นกระดูกคน มิใช่ธาตุที่คล้ายกับ
 ปูนเช่นเรานับถือกันในเมืองไทย ฉันเห็นพระธาตุที่เขาได้ไปมีมากประมาณ
 สักฟายมือหนึ่ง ก็คิดว่าถ้าฉันขอแบ่งเอามาเมืองไทยสักต้องตามชน รัฐบาล
 อังกฤษเห็นจะให้ จึงถามเจ้าพนักงานพิพิธภัณฑสถาน ว่าที่อ้างว่า
 เป็นพระบรมธาตุพระพุทธเจ้านั้นมีหลักฐานอย่างไร เขาบอกว่าที่ผ้าห่อ
 พระพุทธรูปมีหนังสือเขียนบอกไว้เป็นสำคัญ ว่าเป็นพระธาตุพระพุทธเจ้า
 ผู้บอกเขาเป็นนักเรียนโบราณคดี บอกต่อไปว่าหนังสือที่เขียนไว้นั้นเป็น
 แบบตัวอักษรซึ่งใช้ในอินเดียเมื่อราวศตวรรษที่ ๖ แห่งคริสตศักราช หรือ
 ถ้าเรียกออกอย่างหนึ่งคือแบบตัวหนังสือซึ่งใช้กันในอินเดียเมื่อราว พ.ศ.

๓๐๐๐ ฉันได้ฟังก็ยิ่งใจ ด้วยจำนวนศักราชต่อให้เห็นว่า พระบรมราชา^๕นั้น
 น่าจะเป็นของตกต่อกันมาหลายทอด และเชื่อกันตามทีบอกเล่าต่อ ๆ มา
 ว่าเป็นพระบรมราชา^๕พระพุทธรเจ้าถึง ๓๐๐๐ ปีแล้ว จึงได้เอาเข้าบรรจุพระ
 เจดีย์องค์ของกฤษพบพระราช^๕ อีกประการหนึ่ง ปริมาณพระราชา^๕ก็ดูมาก
 เกินขนาดที่พระราชามหากษัตริย์ เช่นพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้น จะแบ่ง
 ประทานผู้ใดผู้หนึ่ง หรือให้ไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์องค์ใดองค์หนึ่งถึงเท่านั้น
 ดูน่าจะเป็นของที่สืบบุรุษในชั้นหลังรวบรวมพระราช^๕ที่พบในพระเจดีย์หักพัง
 ณ ที่ต่าง ๆ บรรจุอาจเป็นพระบรมราชา^๕พระพุทธรเจ้าเอามาบรรจุไว้ด้วยกัน
 ปริมาณพระราชา^๕จึงได้มากถึงเพียงนั้น ฉันไม่แน่ใจว่าจะเป็นพระบรมราชา^๕
 พระพุทธรเจ้าทั้งหมด คิดดูเห็นว่าที่ไทยเราบูชาพระราชา^๕อย่างคล้ายหินตาม
 คติลังกา หากมิใช่พระบรมราชา^๕แท้จริงก็ผิดเพียงบูชาคนอื่น หิน แต่พระราชา^๕
 อินเดียเป็นกระดูกคน ถ้าวัด^๕ที่ขอแบ่งเอามาไว้พระราชา^๕พระพุทธรเจ้า จะ
 กลายเป็นมาฆวนให้ไทยไหว้กระดูกใครก็ไม่รู้ จึงเลิกความคิดที่จะขอ
 พระราชา^๕มาจากตอนดอน เมื่อฉันมาถึงอินเดียไปดูพิพิธภัณฑสถานแห่งใด
 ก็ตั้งใจจะพิจารณาดูพระราชา^๕ที่พบในอินเดีย อันมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน
 ทุกแห่ง มาได้ความรู้เป็นยุดิว่าพระราชา^๕ที่พบในอินเดียเป็นกระดูกคนทั้งนั้น
 มีหนึ่งชื่อเขียนที่ห่อผ้าว่าพระบรมราชา^๕พระพุทธรเจ้าก็มี ว่าพระราชา^๕พระ
 ดำริบุตรก็มี พระโมคคัลลานก็มี แต่เหตุที่เป็นของดังนั้นก็ยังมีอยู่ด้วยเครื่อง
 ประกอบเป็นหลักฐาน เช่นตัวอักษรวิจิตร^๕ ดังของที่บรรจุไว้ด้วยกันกับ
 พระราชา^๕เช่นเงินตราเป็นต้นก็ดู^๕ ถ้วนเป็นของเมื่อล่วงพุทธกาลถึง ๓๐๐๐ ปี
 แล้วทั้งนั้น และยังมีเหตุความรังเกียจ^๕ ด้วยคิดดูปริมาณพระราชา^๕ที่มี

อยู่ในพิพิธภัณฑสถานทุกแห่ง ถ้าวรรณแต่ที่อ้างว่าเป็นพระบรมธาตุพระ
พุทธเจ้าด้วยกันทั้งหมด พระพุทธรูปที่เห็นจะใหญ่โตเกินขนาดมนุษย์มาก
ทีเดียว ไม่พบพระบรมธาตุที่ต้นดงด้วย ฉะนั้นจึงไม่ได้พระบรมธาตุมาจาก
อินเดียในครั้งนั้น

พระศรีมหาโพธิ์

ฉันได้เล่ามาแล้วว่าเมื่อไปถึงเมืองคยา มีสเตอร์เครียตัน เจ้าเมือง
คยาได้เตรียมต้นโพธิ์พันธุ์ พระศรีมหาโพธิ์ไว้ให้ฉัน ๓ ต้น เดิมฉันนึกว่าจะ
ไม่รับเอามา เพราะเห็นว่าต้นยังอ่อนนักคงมาตายกลางทาง แต่ฉันคิดว่า
แต่ก่อนมา เมืองไทยยังไม่เคยได้ต้นโพธิ์พันธุ์ พระศรีมหาโพธิ์มาจากต้น
เดิมที่พุทธคยา น่าจะต้องเอามาปลูกที่เมื่อจะรอดได้ ถ้าไปตายกลางทาง
ก็แล้วไป ฉะนั้นจึงให้ค่อหีบหลังกระเจกใส่กระบอกต้นโพธิ์ ๓ ต้นนั้นเอาติด
ตัวมาด้วย เมื่อมากลางทางเห็นต้นโพธิ์แคบใบอ่อนนักเกิดปีติด้วยจะได้เป็น
ผู้นำต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์ตรงมาจากพุทธคยา เข้ามายังเมืองไทยเป็น
ครั้งแรก

ต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์มีในเมืองไทยมาแต่โบราณฉันได้ พันธุ์ มา
จากต้นที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งไปปลูกไว้ที่เมืองอนูราชบุรี ในลังกาที่อุป
ทั้งนั้น ครองที่ปลูกปรากฏในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๒
พระอาจารย์เทพ ผู้เป็นนายกสมาคมธรรมทูตไทยกลับจากลังกาเมื่อ
พ.ศ. ๒๓๖๓ ได้ต้นโพธิ์จากเมืองอนูราชบุรี มาถวายพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย ๓ ต้น โปรดให้ปลูกไว้ในวัดมหาธาตุฯ ต้นหนึ่ง

วัดสุทัศน์ ๑ ต้นหนึ่ง และวัดสระเกษ ๑ ต้นหนึ่ง ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่
 พันธุ์ พระศรีมหาโพธิ์ที่เมืองไทยได้ตรงมาจากพุทศยา เพิ่งปรากฏว่าได้
 มาเมื่อรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษา
 ทราบเรื่องพุทศเจดีย์ในอินเดียก่อนผู้อื่น ทรงชวนขวายนหาพันธุ์ พระศรีมหา
 โพธิ์ที่พุทศยา ได้เมล็ดมาเมืองไทยเป็นครั้งแรก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
 กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ตอนว่าด้วยบูรณะปฏิสังขรณ์
 พระปฐมเจดีย์ (ฉบับพิมพ์หน้า ๔๔๑) ว่าค้นโพธิ์โปรดให้ปลูกไว้ ๕ มุม
 บริเวณนั้น “ได้เมล็ดมาแต่เมืองพุทศยาบุรีว่าเป็นหน่อเดิมที่พระได้ตรัส
 พระมหาโพธิ์นั้นพระระเบียงล้อมถึง ๗ ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหวนอยู่
 แน่นหนาเจ้าเมือง (คือไวยุทธ) อังกฤษจึงไปขอเอาเมล็ดและใบถวายเข้ามา”
 แล้วเล่าต่อไปว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ๑ ทรงเพาะเมล็ดพระศรี
 มหาโพธิ์นั้นขึ้นเป็นต้น พระราชทานไปปลูกตามวัดหลวง จะเป็นวัดไหน
 บ้างไม่กล่าวไว้ แต่ฉันจำได้ในเวลานี้ ปรากฏอยู่ที่วัดมหาธาตุ ๑ (ต้น
 อยู่ข้างหน้าพระวิหารโพธิ์ลังกา) ต้นหนึ่ง ที่วัดบวรนิเวศ ๑ ต้นหนึ่ง ที่
 ปฐมเจดีย์ ๔ ต้น และยังมีเรื่องต่อไปอีกว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ๑
 ทรงแบ่งเมล็ดพระศรีมหาโพธิ์พุทศยาที่ได้มาครั้งนั้น พระราชทาน สมเด็จพระ
 จุฑจอมเกล้า ๑ รับไปทรงเพาะด้วย ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ปลูก
 พระศรีมหาโพธิ์พุทศยาที่ทรงเพาะนั้น ที่วัดเทพศิรินทร์ต้นหนึ่ง วัดนิเวศ
 ธรรมประวัติต้นหนึ่ง วัดอุทัยราชบำรุงคือวัดญวนที่ตลาดน้อยต้นหนึ่ง
 และพระราชทานให้เจ้าพระยาอมราช (เฉยต้นสกุล ยมาภัย) ไปปลูกที่
 วัดมณฑลขึ้นเมืองฉะบับต้นหนึ่ง

เมื่อนักถ้ำมาถึงกรุงเทพ ฯ นำต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ได้มาจาก
พุทธคยา ไปถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่เกาะลันเตา เวลานั้นกำลัง
ทรงสร้างวัดอัมมวรางคณิศคันหนึ่ง โปรดให้ปลูกไว้ที่วัดอัมมวรางคณิศคัน
หนึ่ง อีกสองคันโปรดให้ชำไว้ในเขตพระราชฐานที่เกาะลันเตา ครั้นทรง
สร้างวัดเบญจมบพิตรโปรดให้ย้ายมาปลูกไว้ที่วัดเบญจมบพิตร คันหนึ่ง
ที่เหลืออยู่อีกคันหนึ่งจะยังอยู่ที่เกาะลันเตา หรือเป็นอย่างไรนั้นหาทราบไม่

รอยพระพุทธรูปบาท

ฉันพบศิลาจำหลักเป็นรอยพระพุทธรูปบาทเบื่องขวา ขนาดยาวลึก ค่อนข้าง
เศษอยู่ที่วัดพุทธคยาแผ่นหนึ่ง ดังเกิดดูเป็นของเก่ามาก น่าจะสร้างแต่
สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช หรือแม้ภายหลังมาก็ไม่ช้านัก ด้วยมีหลัก
ฐานปรากฏอยู่เป็นสำคัญว่าเมื่อก่อน พ.ศ. ๕๐๐ ที่อินเดียห้ามมิให้ทำ
พระพุทธรูปเจดีย์สถานต่างๆ ที่ทำดวดลายจำหลักศิลาเป็นเรื่องพุทธประวัติ
ตรงไหนที่จะต้องทำพระพุทธรูป ย่อมทำเป็นรูปของสิ่งอื่นแทน พระรูปคอน
ก่อนครุธรรมักทำเป็นรอยพระบาท ตรงเมื่อครุธรรมักทำเป็นรูปพุทธรูปตั้งก
ำคันโพธิ์ ตรงเมื่อทรงประกาศพระศาสนาทำเป็นรูปจักรกับกงวาง ตรง
เมื่อเสด็จเข้าพระนิพพาน ทำเป็นรูป พระสถูป จนวนวต พุทธกาล กว่า ๕๐๐ ปี
แล้ว พวกโยนก (ฝรั่งชาติกรีกที่มาเข้าวัดถือพระพุทธศาสนา) ชาวคิน
ธารราช ทางปลายแดนอินเดียด้านตะวันตกเฉียงเหนือ คิดทำพระพุทธรูป
ขึ้น แล้วชาวอินเดียชนชาติอื่นเขาอย่างไปทำบ้าง จึงเห็นเหตุให้เกิดมี
พระพุทธรูปสืบมา รอยพระพุทธรูปบาทนั้นคงเป็นของสร้างชนบุชชาแทน

พระพุทธเจ้าแต่ในสมัยเมื่อยังไม่มีพระพุทธรูป ฉันออกปากขอ มหา
พราหมณ์นั้นหันตักให้โดยเต็มใจ จึงได้มาถวายส้มเด็ญพระพุทธเจ้าหดวง
อังก์หนึ่ง รอยพระพุทธรูปนั้นโปรดให้ประดิษฐานไว้ในมณฑปบน
ยอดเขาพระจุลจอมเกล้า ฯ ที่เกาะลันเต

พระพุทธรูป

เวลาดั้นเล่าหาของโบราณที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา เจ้าพนักงาน
กรมตรวจโบราณคดีของรัฐบาลอินเดียเขาส่งเคราะห์มาก ของโบราณ
เช่นพระพุทธรูปเป็นต้นที่ยังไม่ได้ส่งเข้าพิพิธภัณฑสถาน ฉันไปพบสิ่งใด
อยากได้เขาก็ให้ แต่เราก็ต้องเกรงใจเขาเล็กน้อยมาบ้างแต่พอสมควร
ฉันได้พระพุทธรูปปางลีลาแบบสมัยคุปตะ ราว พ.ศ. ๑๐๐๐ มาจาก
มณฑลทมิฬของอินเดีย และมาไตรรอยพระพุทธรูปที่กล่าวมาแต่กับทั้ง
พระพุทธรูปและพระสถูปขนาดเล็กที่พุทธคยาอีกหลายสิ่ง ของเหล่านี้
ฉันเอามาถวายพระเจ้าอยู่หัว เติมโปรดให้ไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ภายหลังย้ายเอาไปไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ยังอยู่ที่นั่นทั้งนั้น มีพระพุท
ธูปองค์หนึ่งซึ่งควรจะกล่าวถึงโดยเฉพาะ ด้วยเมื่อฉันจะกลับจากพุทธคยา
ได้ปรารภแก่เจ้าพนักงานกรมตรวจโบราณคดี ว่าฉันได้เกิดดูพระพุทธรูป
โบราณในอินเดียมีหลายแบบหลายอย่าง ฉันอยากเห็นพระพุทธรูปที่นับ
ว่าฝีมือทางานที่สุดที่ได้พบในอินเดีย เขาจะช่วยหารูปฉายให้ฉันได้หรือ
ไม่ เขารับว่าจะหา เมื่อได้จะส่งตามมาให้ ฉันกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ
ได้สักสองสามเดือน เขาก็ส่งพระพุทธรูปมาให้องค์หนึ่ง ว่าเป็นของ
รัฐบาลอินเดียให้ฉันเป็นที่ระลึก แต่มิใช่รูปฉายเช่นฉันขอ เป็นพระพุท

รูปขนาดหน้าตักเล็กศอกหนึ่งซึ่งเขาพิมพ์จำลองพระคิลาด้วยปูนปลาสเตอร์
 แล้วปิดทองคำเปลวลงในซุ้มไม้ทำเป็นรูปเรือนแก้ว สำหรับยึดองค์พระ
 ไว้ให้แน่นได้หีบส่งมา พระนันทเป็นรูปพระพุทธรองค์เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์
 กำลังกระทำทุกกรกิริยา ช่วงโยนกคิดประดิษฐ์ทำที่ในคันธารราชเมื่อ
 ราว พ.ศ. ๙๐๐ ทำเป็นพระนั่งสมาธิ แต่พระองค์กำลังซบผอมถึงอย่าง
 ว่า "มีแค่หนังหุ้มกระดูก" แต่เห็นโครงพระอัฐิและเส้นสายท่าเหมือน
 จริง ผิดกับพระพุทธรูปสามัญ แต่เห็นกรู้นที่ว่าเป็นรูปพระพุทธรองค์ เมื่อ
 ทรงบำเพ็ญเพียรหาโมกขธรรม ทำดีน่าพิศวง เขามอบมาว่าพระพุทธรองค์
 นี้นี้แหละเป็นชนยอดเยี่ยมทางความคิดและมีชื่อช่วงโยนก พบแต่องค์เดียว
 เท่านั้น รัฐบาลให้รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานที่เมืองตะฮอ แต่ฉันไม่ได้
 ไปถึง จึงไม่ได้เห็น เมื่อวันพระองค์นั้นมาถึงกรุงเทพฯ เวลานั้นฉัน
 ยังอยู่ที่วังเก่าใกล้สะพานดำรงสถิต เมื่อญพระพุทธอาจารย์ (มา) วัด
 จักรวรรดิราชวาส เมื่อยังเป็นที่พระมงคลทิพนันไปหา พอท่านเห็นก็
 เกิดเลื่อมใส ว่าเป็นพระอย่างแปลกประหลาดหน้าขมnickไม่มีใครเคยเห็น
 มาแต่ก่อน ท่านขอให้ฉันตั้งไว้ที่วังให้คนบูชาสัก ๓ วันก่อน แล้วจึงค่อย
 ถวาย ฉันก็ยอมทำตามจัดที่บูชาไว้ในศาลาโรงเรียนที่โนนัง พอรุ่งขึ้น
 มีคนทางลำเพ็งที่ทราบข่าวจากพระพุทธรจารย์ พวกนั้นมาก่อนแล้วก็เกิด
 เล่าลือกันต่อไป เรียกกันว่า "พระผอม" ถึงวันที่สองที่สาม คนยิ่งมา
 มากขึ้นแน่นวงวนยงค์ ถึงมีพวกชยรูปเทียนและทองคำเปลวมาฉาบ
 เหมือนอย่างงานไหว้พระตามวัด แต่ฉันขอเสียอย่าให้ปิดทองเพราะของเดิม
 บิดมาแต่เฒ่าเฒ่าแล้ว ถึงวันที่ ๔ ต้องให้ปิดประคอง เพราะยังมีคนไปไม่ขาด

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โปรดให้ประดิษฐานพระองค์นั้นไว้บน
ฐานชุกชีบุษบกด้านหนึ่งในพุทธปรางค์ปราสาท ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
มีผู้ศรัทธาไปขอจำลองหล่อ “พระผอม” ด้วยทองสัมฤทธิ์ผสมชนแพร์หลาย
และทำหลายขนาด องค์ใหญ่กว่าเพื่อนขนาดหน้าคักตั้งต้องศอก ผู้สร้าง
ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นพระระเบียง วัดเบญจมบพิตรและยังมี
อยู่ตามวัดอื่นๆ ไม่ถ้วน แต่องค์เดิมที่จำลองส่งมาจากอินเดียนั้นเป็น
อันครายเสีย เมื่อไฟไหม้พุทธปรางค์ปราสาทแต่ในรัชกาลที่ ๕ หากมี
ผู้รักษาหล่อจำลองไว้แบบ “พระผอม” จึงมีอยู่ในเมืองไทยจนทุกวันนี้

อธิบายตอนท้าย

ฉันเขียนความรู้เห็นในอินเดียเป็นนิทาน ๓ เรื่องด้วยกัน เรื่องหนึ่ง
เล่าถึงเหตุไปอินเดีย และพรรณนาว่าด้วยของแปลกประหลาดที่เมืองชัยบุรี
เรื่องที่สองพรรณนาว่าด้วยของแปลกประหลาดที่เมืองพาราณสี เรื่องที่
สามว่าด้วยการสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย ยังมีเรื่องคอนเมือกอน
กลับจากอินเดียอีกบ้าง ถ้าไม่กล่าวถึงความที่เล่าในเรื่องแรกจะเขียนอยู่
จึงเขียนเรื่องคอนท้ายพ่วงไว้ในนิทานเรื่องนี้

ฉันออกจากเมืองคยามายังเมืองกัทกัตตา อันเป็นเมืองหลวงของ
อินเดียในสมัยนั้น ดอร์ดี แดนส์ดาอัน เป็นอุปราช รั้งให้ไปอยู่ด้วยกัน
ที่เกาะอนเมนต์เฮาส์ นำแปลว่า “วังอุปราช” ยิ่งกว่าเรือนรัฐบาลตาม
ศัพท์ มีการเลี้ยงเวลาค่ำพร้อมด้วยพวกกรมการผู้ใหญ่ ให้เป็นเกียรติยศ

คันหนึ่ง มีการราตรีสโมสรให้ฉันพบกับพวกมัมเบอร์ทั้งฝรั่งและชาวอินเดีย
 วันหนึ่ง ดอร์ดี โรเบิร์ต เวลานั้นยังเป็นเซอร์เฟรเดอริก โรเบิร์ต นายพล
 เอกอัครราชทูตทหารบกอินเดีย เขียวไปเลี้ยงพร้อมกันกับพวกนาย
 ทหารที่บอมบะอีเดียมคันหนึ่ง อยู่เมืองกัลกัตตา ๔ วันแล้วไปยังเมือง
 ตาชติงบนเขาหิมาลัย หรือถ้าใช้คำโบราณของไทยเราก็คือไปเที่ยวดูป่า
 หิมพานต์ ๔ วัน แล้วย้อนกลับมาเมืองกัลกัตตา ลงเรือออกจากอินเดีย
 มาเมืองพม่า ซึ่งในสมัยนั้นนับเป็นส่วนหนึ่งในอาณาเขตของอินเดีย
 ฉันพักอยู่ที่จวนกับเซอร์ อเล็กซานเดอร์ แมกแกนซี เจ้าเมืองพม่า แต่
 ฉันมาถึงเมืองพม่าเมื่อต้นเดือนมีนาคมเข้าฤดูร้อนอินเดียแล้ว ทงตัวฉัน
 ได้เที่ยวมาในยุโรปและอินเดียถึง ๘ เดือน ได้ดูอะไรต่ออะไรจนแทบจำ
 ไม่ได้ มาถูกอากาศร้อนก็ออกเบิกรับการเดินทาง จึงพักอยู่เพียงเมือง
 ร้างกุงเพียง ๔ วัน ได้ไปบูชาพระเกศธาตุและเที่ยวดูสิ่งอื่นๆ ในเมืองนั้น
 แล้วลงเรือผ่านมาทางเมืองทวาย เห็นแต่ปากน้ำไม่ได้ขึ้นไปถึงเมือง
 เพราะเขาว่าอยู่ไกลเข้าไปมาก แต่ได้แวะชมเมืองมริดแล้วมายังเมือง
 ระนอง ฉันทางบกข้ามกักระมาลงเรือหลวงที่ออกไปรับ ณ เมืองชุมพร
 กลับกรุงเทพฯ ๑ คืนเรื่องไปอินเดียเพียงเท่านั้น

นิทาน

เรื่องโจรแปลกประหลาด

จะเล่าเรื่องโจรแปลกประหลาดที่ฉันได้เคยรู้จัก ๒ คน ชื่อว่าโจร
ทิม ชาวเมืองอินทบุรีคนหนึ่ง -โจรจันทร์ ชาวเมืองปทุมธานีคนหนึ่ง จะ
เล่าเรื่องของโจรทิมก่อน

เรื่องโจรทิม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ฉันยังเป็นตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่ง
กำหนดว่าจะยกขึ้นเป็นกระทรวงเสนาบดี จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ฉัน
นั่งในที่ประชุมเสนาบดีแต่ในเวลานั้น คำว่าหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้จัดตั้งประทับที่ประชุมเสนาบดี ณะมุขกระสันพระ
ที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามเคย แต่ฉันนั้นนมราชยาน้อย พอปรึกษา
ฉันระเบียบวาระแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสว่า ได้ทรงรับผู้กา
นักโทษในคุกทุกเกล้า ๆ ถวายทางไปรษณีย์ฉบับหนึ่ง อยู่ข้างแปลก
ประหลาดโปรดให้อ่านให้เสนาบดีฟัง เป็นฎีกาของอ้ายทิมนักโทษชาว
เมืองอินทบุรี ต้องจำคุกด้วยเป็นโจรปล้นทรัพย์ ความที่กราบบังคมทูล
ในฎีกา ว่าตั้งแต่อ้ายทิมต้องจำคุก พัดค้าขายให้ไปทำการในกองจักสาน
ได้ฝึกหัดจักสานมาจนชำนาญ จึงคิดว่าจะพยายามในกระบวนจักสานไม่

ให้ฝีมือใครดูได้หมดทั้งคุก แล้วจะทำของสิ่งใดสิ่งหนึ่งหลุดเก่า ๆ ถวาย
ให้ทรงเห็นฝีมือ ถ้าแะโปรดของสิ่งนั้น จะขอพระราชทานโทษให้พ้น
เวรจำ ออกบวชเป็นพระภิกษุจำศีลภาวนาคือไป ไม่ประพฤติชั่วร้าย
เหมือนหนหลังตลอดชีวิต บัดนี้อายุเต็มต้องจำคุกมา ๑๐ ปี ได้พยายาม
ทำของสิ่งนั้นสำเร็จดังตั้งใจแล้ว ขอพระราชทานหลุดเก่า ๆ ถวาย ถ้า
โปรดฝีมือที่ทำนั้น อ้ายทิมขอพระราชทานโทษสักครึ่งหนึ่ง ในท้ายฎีกา
อ้างว่าถ้าความที่กราบทูลเป็นความเท็จขอโทษหนึ่ง ขอรับพระราช-
อาญาถึงประหารชีวิต

ครั้งนี้ จะต้องแทรกอธิบายสักหน่อย ด้วยในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้ง
ประมวลกฎหมายยังใช้ประเพณีเดิมซึ่งจำคุกโจรผู้ร้ายไม่มีกำหนดเวลาว่า
จะต้องจำอยู่นานเท่าใด จะพ้นจากเวรจำได้แต่ด้วยพระเจ้าแผ่นดินทรง
พระกรุณาโปรดยกโทษพระราชทาน นักโทษในคุกจึงต้องถวายฎีกาขอ
พระราชทานโทษ ขึ้นเดิมนักโทษฎีกาพ้นต้องถวายฎีกาแทนตัว ครั้นมีการ
ไปรษณีย์เกิดขึ้น ก็ถวายฎีกาทางไปรษณีย์ จำนวนฎีกาคนคุกขอพระ
ราชทานโทษจึงมีมาก แต่พระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกำหนดเวลาไว้ตามพระ
ราชนิยม ว่าคนโทษอย่างใดต้องคิดเวรจำมาได้ไม่นานเท่าใดแล้ว หรือว่า
ได้ทำความชอบพิเศษอย่างใด จึงทรงพิจารณา ถ้าถวายฎีกาไม่เข้าใน
เกณฑ์ก็ยกฎีกาเสีย ฎีกาของอ้ายทิมเข้าในเกณฑ์ที่จะได้รับพระราชอา-
ณีนัย เพราะต้องจำคุกมาถึง ๑๐ ปีแล้ว

เมื่ออ่านฎีกาอ้ายทิมในที่ประชุมแล้ว คารัดตั้งกรมพระนคร-
ฤทธิ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น และเป็นผู้นับบัญชาการกระทรวง

นครบาดอยู่ในเวลานั้น ให้ไปสอบสวนดูว่าคำที่อ้ายทิมนักโทษอ้างในฎีกา
นั้นจริงเพียงไร ถึงคราวประชุมหน้า กรมพระนเรศ ฯ นำกาดังหน้าร้อนที่
อ้ายทิมได้ด้านไว้ใบหนึ่งเข้าไปถวาย และกราบทูลว่าคำที่อ้ายทิมอ้างนั้น
สอบสวนได้ความจริงทุกข้อ พระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรกาดัง เห็นเป็น
ผู้มีอย่างปราณีตจริงๆ มีพระราชดำรัสว่า “มันพูดจริง เราก็จะให้มัน
เห็นผลความจริง” จึงทรงพระกรุณาโปรดยกโทษพระราชทานอ้ายทิมแล้ว
ดำรัสตั้งกรมพระนเรศ ฯ ให้ส่งตัวไปให้ฉันผู้เป็นอธิบดีกระทรวงธรรม-
การ จัดการบวชอ้ายทิมเป็นนาคของหลวงบวชพระราชทาน

สมัยนั้น นักโทษยังต้องจองจำอยู่ในคุกเดิมที่หน้าวัดพระเชตุพน ฯ
เมื่อกรมนครบาลคุมตัวโจรทิมไปส่ง ฉันได้เห็นคุณมนุษย์จนน่าสังเวช
ด้วยผมยาวรุงรังไปทั่วหัว เนื้อตัวก็หมกหมอมอย่างว่า “ขี้เกลดท่วมหัว”
มีแต่ผ้าขาดๆติดตัวไป แต่ถึงเกิดคุณก็รักษาความลับเรียบร้อย รุ่งเช้าเป็น
กลางคนอายุสัก ๔๐ ปีเศษ ฉันรับตัวไว้แล้วต้องเริ่มช่วยให้อาบนํ้าขี้เกลด
หลุดผ่น แล้วให้เครื่องนุ่งห่มใหม่ และจัดที่ให้อยู่ในบ้านฉันจนกว่าจะไป
บวช แต่แรกคนในบ้านออกจะพากันกลัวด้วยได้ยินว่าเป็นโจร คอเมื่อรู้
เรื่องที่โจรทิมทูลขอโทษ จึงพากันส่งสารขึ้นวังเกยฯ ช่วยอุปการะเลี้ยงดู
ด้วยเมตตาจิตทั่วทั้งบ้าน ส่วนการที่จะบวชนั้น ฉันปรึกษากับเจ้าพระยา
วิสิทวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คดี สุทัศน์) เวลานั้นยังเป็นที่พระยาอุทิศการ-
บตี ปลดปล่อยตลอดกระทรวงธรรมการ เห็นว่าควรให้บวชอยู่วัดพระเชตุ-
พน ฯ ให้ไปบอกพระราชคณะเจ้าอาวาส ก็ยินดีจะรับพระทิมไว้ในวัด
นั้น ฉันให้ไปเบิกผ้าไตรกับเครื่องบริขารของหลวงมาแล้ว ถึงวันกำหนด

จึงให้นายทิมแต่งตัวนุ่งผ้ายกส่วมเสื้อครุยตามแบบนาครหลวง แล้วพาตัว
 ขนรถไปยังวัดพระเชตุพน ฯ ด้วยกันกับเจ้าพระยาวิสิทวงศ์ ฯ มีพวก
 ข้าราชการในกระทรวงธรรมการและกระทรวงนครบาล กับทั้งพวกที่บ้าน
 ของฉันพากันไปช่วย ข้างฝ่ายพระสังฆปริณายกและพระฐานานุกรม
 คณะปรก ก็พร้อมเพรียงกันทำพิธีอุปสมบทที่ในพระอุโบสถ ตูกรีกกริน
 สมกับที่เป็นนาครหลวง

เมื่อบวชเสร็จแล้ว พระทิมอยู่ที่วัดพระเชตุพน ฯ ๒ บรรษา ใน
 ระหว่างนั้น ตัวฉันย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
 ในปีนั้นเอง วันหนึ่งพระทิมมาหาบอกเล่าเมื่อจำพรรษาที่ ๒ อยู่ที่วัดพระ
 เชตุพน ฯ เกิดอาพาธเป็นโรคเห็บขา Beri-beri รักษาด้วยมาพอกค่อย
 คลายจนบางแต่ยังอ่อนเพลีย เรายกจะชวนไปอยู่วัดที่เมืองอินทบุรี ด้วย
 มีญาติโยมอยู่ในเมืองนั้น เจ็บไข้พอจะได้หายความอุปการะของเขา
 ถามว่าฉันจะรังเกียจหรือไม่ ฉันตอบว่าตัวเรานั้น พระเจ้าอยู่หัวได้พระ
 ราชทานโทษโปรดบวชให้เป็นโสดแก่ตัวแล้ว จะไปไหนหรืออยู่ที่ไหนก็
 ได้ตามชอบใจ แต่ที่เรามาปรึกษานั้นก่อนนั้นก็อยู่ ฉันจะมีทองตราไป
 ฝากให้เจ้าเมืองกรมการให้เขารับเสียก่อนจึงจะดี เรายกคำ ฉันก็ให้ทำ
 ทองตราให้เรอลงไปยังเมืองอินทบุรี แต่นั้นพระทิมก็เสียบหายไปกว่าปี

ครั้นถึง ร.ศ. ๑๓๒ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ในเวลาดำรงไทยวิฆาตกับ
 ฝรั่งเศส วันหนึ่งฉันลงมาจากบนเรือนเห็นพระทิมมานั่งคอยอยู่ที่ห้องพระ-
 โรง ฉันถามเธอว่ามีกิจธุระอะไรหรือ พระทิมตอบว่า “อาตมาภาพอยู่
 ที่เมืองอินทบุรี โดยินว่ามีศึกฝรั่งเศสมาคิดเมือง อาตมาภาพคิดถึงพระเดช

พระคุณของพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระกรุณาแก่อาตมาภาพมาแต่ก่อน เมื่ออาตมาภาพยังเป็นหนุ่ม ได้เคยเรียนคาถาอาคมสำหรับต่อสู้ศัตรูอยู่ บ้าง จึงลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทไปอาสารบฝังเศียรของ พระเดชพระคุณพระเจ้าอยู่หัว เมื่อเสร็จการรบพุ่งแล้วถักรอดชีวิตอยู่ก็จะ กลับบวชช้อย่างเดิม” ฉันได้ฟังนั้นก็รักใจพระทัยจึงตอบว่า ฉันจะต้อง ไปกราบทูลก่อน เพราะเมื่อเธอบวชเป็นนาคหลวงของพระเจ้าอยู่หัว ให้ เธอพักรอพักอยู่ที่บ้าน ฉันไปกราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ขอบพระ ราชหฤทัย ออกพระโอษฐ์ว่า “มนุษย์เราจนถึงจะตกต่ำจนเป็นโจรผู้ร้าย แล้ว ถ้ากลับใจได้จริงๆ ก็ยังเป็นคนดีได้” โปรดให้ฉันเชิญกระแด้ว รับ ตั้งไปบอกพระทัย ว่าซึ่งมีความกตัญญูคิดจะสนองพระเดชพระคุณนั้น ทรงขอบใจนัก แต่การรบพุ่งไ้แต่คนฉกรรจ์ที่ยังมีกำลังมาก พระทัย อายุมากเกินขนาดเสียแล้ว ให้บวชเขาบุญค่อไปเถิด เธอได้ฟังกระแด้ว รับตั้งอย่างนั้นก็ลากลับไป แต่นั้นมาฉันจะได้พบกับพระทัยอีกบ้างอย่างไร จำไม่ได้ แต่ไม่มีกิจเกี่ยวข้องต้องคิดถึงพระทัยมาหลายปี

จนถึงครั้งหนึ่ง จะเป็นเมื่อปีใดจำไม่ได้ ฉันได้รับไปบอกมาจาก เมืองอินทบุรีว่า พระทัยอาพาธถึงมรณภาพ เขาเห็นว่าเธอเป็นพระที่ พระเจ้าอยู่หัวโปรดบวชพระราชนิกุล และฉันได้ตั้งให้อุปการะ จึง ปรีกษากับพวกญาติให้รื้อการปลงศพพระทัยไว้ บอกมาให้ฉันทราบก่อน ฉันเห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวเคยทรงพระกรุณาแก่พระทัยมาแต่ก่อน จึงนำ ความขึ้นกราบทูลว่าพระทัยถึงมรณภาพเสียแล้ว มีพระราชดำริว่าพระ ทัยเป็นคนซื่อสัตย์ ถึงไม่ทรงรู้จักตัวก็ได้ทรงอุปการะมาแต่ก่อน โปรด

ให้นันเบิกศิลาหน้าเพลิงกับผ้าดำหรับบังสกุเป็นของหลวง ส่งไปพระราช-
ทานเพลิงศพพระทิม เพราะฉะนั้น งานศพพระทิมก็ก่ตายเป็นอย่างศพ
กรรมการที่ได้พระราชทานสัญญาบัตร ด้วยมีข้าหลวงพระราชทานเพลิง
และมีกรรมการไปช่วยงานเป็นเกียรติยศ ดันเรื่องประวัติพระโจรทิมเพียง
เท่านี้ พิศวระห์คู่สมกับคำสุภาษิตโบราณซึ่งว่า “ไม่คันคดปลายตรงยัง
คดเอาได้ ถ้าปลายคดถึงคันจะตรงก็ใช่ไมได้” จึงเขียนเรื่องรักษาไว้
มิให้สูญเสีย

เรื่องโจรจันทร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ มีพวกโจรพวกหนึ่งสมัครกันเที่ยวปล้นในแขวง
จังหวัดปทุมธานี จังหวัดอยุธยาและจังหวัดสุพรรณบุรีเนื่อง ๆ ถึงเดือน
กรกฎาคม โจรพวกนั้นปล้นได้ฝูงกระบือในแขวงจังหวัดปทุมธานี แล้ว
ไปปล้นบ้านชะบะขาว ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรีอีกแห่งหนึ่งติด ๆ กัน
เวลานั้นเจ้าพระยาศรีวิชัยสินทร (ชม สุนทราน) ยังเป็นพระยา
สุนทรบุรี ฯ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี เป็นผู้เข้มแข็งขึ้นชื่อใน
การปราบโจรผู้ร้าย สามารถจับโจรพวกนั้นที่เป็นชาวเมืองสุพรรณได้
หลายคน ให้การรับเป็นสัจสัตพวกเพื่อน จึงให้จับโจรที่เป็นชาวเมืองอื่น
เอาไปรวมกันไปชำระที่เมืองนครปฐม

ในเวลาดังกล่าวโจรพวกนั้น วันหนึ่งได้ออกไปเมืองนครปฐม
เพื่อจะล่อนพักในเวดาราชการเบาบางตามเคย เห็นตำรวจภูธรคุมนักโทษ
คนหนึ่งขจรไฟที่สถานีบางกอกน้อยไปพร้อมกับฉัน แล้วไปลงที่สถานี

พระปฐมเจดีย์ ฉันทามได้ความว่าเป็นพวกโจรร้ายที่กำลังชำระคนหนึ่ง ซึ่งจับตัวไปจากเมืองปทุมธานี คำว่านั้นเจ้าพระยาศรีวิชัยฯ มากินอาหาร ด้วยกันกับฉันทาเคย แต่พอกินแล้วท่านขอตาว่าจะต้องไปชำระผู้ร้าย ฉันทามว่าเหตุใดจึงต้องไปชำระเอง ท่านบอกว่าโจรคนที่ได้ตัวมาใหม่ ในวันนี้เป็นคดีสำคัญนัก ที่เมืองปทุมธานีเรียกกันว่า “จันทร์เจ้า” เป็น หัวหน้าของพวกผู้ร้ายพวกนั้นทั้งหมด ถ้าให้คนอื่นชำระเกรงจะไม่ได้ ความจริง ถึงคืนต่อมาเมื่อกินอาหารด้วยกัน ฉันทามว่าชำระผู้ร้ายได้ ความอย่างไร ท่านตอบแต่ว่า “ยังถวายรายงานไม่ได้” จนถึงคืนที่ ๔ เวลากลางเจ้าพระยาศรีวิชัยฯ มากินอาหาร ค่ำยามเย็นแจ่มใส ฉันทามถึงการ ชำระผู้ร้าย ท่านบอกว่าโจรจันทร์เจ้ารับเป็นดีอยู่แล้ว

แต่ก่อนมาฉันทายังไม่เคยรู้จักตัวหัวหน้านายโจร หรือที่เรียกตามคำโบราณว่า “มหาโจร” นักขยายรู้จักโจรจันทร์เจ้า จึงบอกเจ้าพระยา ศรีวิชัยฯ ว่า เมื่อท่านชำระเสร็จแล้วโจรจันทร์เจ้าเสร็จสิ้นจำนวนแล้ว ขอ ให้คุมตัวมาให้พบกับฉันทาดีกหน่อย ท่านให้คุมมาในวันรุ่งขึ้น พอฉันทา เห็นนักประหลาดใจ ด้วยดูเป็นคนดีภาพ รูปพรรณดีฐานไม่มีลักษณะ อย่างใดที่จะถือว่าใจคอเหี้ยมโหด ถึงเป็นตัวหัวหน้านายโจร เมื่อพูด ด้วย ถ้อยคำที่ตอบก็เรียบร้อยเหมือนอย่างเคยพูดพูดเจ้านายมาแต่ก่อน ฉันทาออกพิศวง จึงถามว่าได้เคยเฝ้าเห็นเจ้านายมาแต่ก่อนบ้างหรือ โจร จันทร์ตอบว่าได้เคยเฝ้าหลายพระองค์ ที่เคยทรงใช้ด้อยก็มี ฉันทายังสงสัย ถามว่า “ก็แกเป็นโจร เจ้านายท่านไม่ทรงรังเกียจหรือ” โจรจันทร์

ตอบว่า “เจ้านายท่านไม่ทรงทราบว่าเป็นโจร อย่าว่าแต่เจ้านายเลย ถึงคนอื่น ๆ ก็ไม่มีใครรู้ว่าเป็นโจร รู้แต่ในพวกโจรด้วยกันเท่านั้น” เพราะพวกโจรต้องระวังตัวกลัวถูกจับด้วยกันทั้งนั้น เรียกกันว่า “นักเฒ่า” คนอื่นก็เลยเรียกว่านักเฒ่า หมายความว่าเป็นคนกว้างขวาง นักเฒ่าคนไหนมีพวกมากก็เรียกกันว่า “นักเฒ่าโต” นักเฒ่าที่ไม่เป็นโจรก็มี แต่นักเฒ่าเป็นคนกว้างขวางใช้สอยได้คล่องแคล่ว ผู้มีบรรดาศักดิ์จึงชอบใช้ ก็ได้คุ้นเคยกับผู้มีบรรดาศักดิ์ด้วยเหตุนั้น ฉันได้ถามความข้ออื่นต่อไป โจรจันทร์ก็เล่าให้ฟังโดยย่อ แม้จนถึงขณะที่ทำโจรกรรม คงเป็นเพราะเห็นว่าได้รับสารภาพความผิดต่อเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ หมดแล้ว ไม่มีอะไรจะต้องปกปิดต่อไป แต่การที่ถามโจรจันทร์ถึงความประสงค์ของเจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ กับความประสงค์ของตัวฉันผิดกัน เจ้าพระยาศรีวิชัย ฯ ประสงค์รู้เรื่องปล้นเมื่อเดือนกรกฎาคมเป็นสำคัญ แต่ตัวฉันอยากรู้วิธีของโจรผู้ร้ายทั่วไป ไม่ใช่เฉพาะแต่เรื่องที่โจรจันทร์ถูกจับ ฟังคำอธิบายของโจรจันทร์จึงเลยออกส่าย ยังฟังไปก็ยังตระหนกใจว่า โจรจันทร์ชำนาญชำนาญการโจรกรรม สมกับที่เป็นนายโจร ฉันถามถึงกระบวนการโจรกรรมอย่างใด ๆ โจรจันทร์พรรณนาได้ทั้งหมดว่าทำอย่างนั้น ๆ ดังจะเขียนให้เห็นพอเป็นตัวอย่างต่อไปนี้

ถามว่า การที่โจรปล้นเรือนั้นเขามีกี่คนที่อยู่ใกล้กับเจ้าทรัพย์เป็นสายจริงหรือ

ตอบว่า การที่ปล้นนั้นจำต้องมีสาย ถ้าไม่มีสายก็ปล้นไม่ได้

ถามว่า เพราะเหตุใดไม่มีสายจึงปล้นไม่ได้

ตอบว่าพวกโจรต้องอาศัยผู้เป็นสายหลายอย่างเป็นต้น แต่ผู้เป็นสายไปบอก พวกโจรจึงรู้ว่าบ้านไหนมีทรัพย์ถึงสมควรจะปล้น และการที่จะปล้นนั้น พวกโจรต้องเอาชีวิตเสี่ยงภัย พวกโจรก็รักชีวิตเหมือนกัน ต้องสืบสวนและไล่เลี่ยผู้เป็นสายให้รู้แน่นอนก่อน ว่าเจ้าทรัพย์มีกำลังจะต่อสู้สักเพียงไร เพื่อนบ้านเรือนเคียงอาจจะช่วยเจ้าทรัพย์เป็นอย่างไร และต้องสืบหาโอกาสเวลาเจ้าทรัพย์หรือเวลาไม่อยู่เป็นต้น จนแน่ใจว่า มีกำลังกว่าเจ้าทรัพย์คงเท่าตัวหนึ่ง พวกโจรจึงจะปล้น การที่ปล้นนั้น ผู้เป็นสายมักเป็นต้นคิดไปชักชวนพวกโจรมาปล้น พวกโจรหาต้องหากคนเป็นสายไม่

ถามว่า คนชนิดใดที่เป็นสายให้โจรปล้นบ้าน

ตอบว่า มักอยู่ในคน ๓ ชนิด คือคนรับใช้อยู่ในบ้านเจ้าทรัพย์ที่อยากได้เงินชนิดหนึ่ง เพื่อนบ้านที่เป็นขี้อิจฉาล้างผลาญเจ้าทรัพย์ชนิดหนึ่ง ญาติที่โกรธเจ้าทรัพย์เพราะขอเงินไม่ให้ชนิดหนึ่ง

ถามว่า โจรที่ชนปล้นเรือนนั้น ใครจึงรู้ว่าเขาเก็บเงินทองไว้ที่ไหน

ตอบว่า ประเพณีของโจรปล้น เมื่อชนเรือนได้แล้วหมายจับตัวเจ้าทรัพย์หรือคนในเรือนเป็นสำคัญ เพราะพวกโจรไม่รู้จำเงินทองเก็บไว้ที่ไหน ต้องรู้หรือทำธุรกรรมบังคับให้คนในเรือนนำขึ้น จึงได้ทรัพย์มาก ถ้าจับคนในเรือนไม่ได้ พวกโจรต้องค้นหาเอง มักได้ทรัพย์น้อย เพราะการปล้นต้องรีบให้แล้วโดยเร็ว มีทันให้พวกชาวบ้านมาช่วย

ถามว่า การที่จับตัวเจ้าทรัพย์บังคับถามนั้น ไม่กลัวเขาจำหน้าได้หรือ

ตอบว่า แต่ก่อนมา โจรที่ขึ้นเรือนใช้มอมหนำมิให้เจ้าทรัพย์รู้จัก แต่เมื่อการปกครองมีกำนันผู้ใหญ่บ้านเวตเกิดปล้น ผู้ใหญ่บ้านมักเรียก ตูบ้านตรวจ จะล้งหน้าไปรับตรวจไม่ทัน พวกโจรจึงคิดวิธีใหม่ ให้ โจรที่อยู่ถื่นฐานห่างไกลเจ้าทรัพย์ไม่รู้จัก เป็นพนักงานขึ้นเรือนไม่ต้อง มอมหนำเหมือนแต่ก่อน ให้โจรที่อยู่ใกล้เปลี่ยนไปเป็นพนักงานชุมระวัง ทางอยู่ในที่มืด

ถามว่า โจรชนิดไหนที่เรียกกันว่า “อ้ายเลื้อ”

ตอบว่า คำว่า “อ้ายเลื้อ” นั้น มีชื่อสำหรับเรียกตัวโจร เป็น คำสำคัญที่หัวหน้าจัดการในเวลาปล้นเป็นต้น แต่เมื่อตอบเข้าไปราย ถ่อมบ้านแล้ว พอจะให้ตั้งมือปล้นอย่างเปิดเผย หัวหน้าร้องบอกสัญญา ว่า “อ้ายเลื้อเฮอวา” พวกโจรก็ยิงปืนแทะเข้าพังประตูบ้าน เมื่อเข้าบ้าน ได้แล้ว หัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “อ้ายเลื้อชน” พวกที่เป็นพนักงานขึ้น เรือนต่างก็ ชนทุกทางที่จะชนเรือนได้ เมื่อปล้นแล้วหัวหน้าร้องบอกสัญญา ว่า “อ้ายเลื้อถอย” ต่างก็ลงจากเรือนพากันกลับไป แต่ถ้าไปเสียที่เห็น จะปล้นไม่สำเร็จ หัวหน้าร้องบอกสัญญาว่า “อ้ายเลื้อดำ” ต่างคนต่าง ก็หนีเอาตัวรอด เป็นคำสัญญากันอย่างนี้

พึงเห็นได้ตามคำอธิบายที่เขียนเป็นตัวอย่างไว้ว่า โจรจันทร์ธานี ขำนาญการโจรกรรมมาก ถ้าหากโจรกรรมเป็นศาสตร์อันหนึ่ง ความรู้ ของโจรจันทร์ก็ถึงภูมิศาสตร์จารย์ เพราะฉะนั้น พอพูดกันได้วันหนึ่ง ฉันทักคิดใจนึกอยากจะรู้กระบวนการของโจรต่อไปให้สิ้นเชิง แต่นั่นถึงเวลาเย็น ฉันทกลงไปนั่งเล่นที่สนามหญ้า ก็ให้เบิกตัวโจรจันทร์มาถามต่อมาอีกหลาย

วันจึงคุ้นกัน ฉันเคยถามต่อไปว่า เพราะเหตุใดแกจึงรับเป็นสัจ โจร
 จันทรตอบว่าเดิมก็ตั้งใจจะไม่รับ ถ้าชำระที่เมืองปทุมธานีก็เห็นจะได้
 ความจากตัวแก แต่ใจมาอ่อนเฉียที่ถูกเอามาชำระต่างเมือง ตั้งแตง
 จากรถไฟแดงหาพวกพ้อง แม้แต่ใครที่เคยรู้จักหน้าตักคนหนึ่งก็ไม่มี เหลือ
 แค่ตัวคนเดียวก็เบียดขี้ใจ เมื่ออยู่ในเรือนจำพบปะนักโทษถามถึงพรรค
 พวกที่ถูกจับมา เขาบอกว่ารับเป็นสัจหมดแล้ว ก็ยังครั่นคร้าม แต่
 อย่างอื่นไม่ทำให้ท้อใจเหมือนวัชรชำระของเจ้าคุณเทศา ถามว่าท่านชำระ
 อย่างไร โจรจันทรเล่าว่า เวลาราวยามหนึ่งท่านเอาตัวไปที่ศาลอาเภอ
 ตัวท่านนั่งเก้าอี้อยู่ที่โต๊ะกับข้าราชการอีกตั้งสองสามคน ท่านเรียกตัวเข้า
 ไปนั่งที่ข้างเก้าอี้ของท่านแล้วถามถึงเรื่องที่ไปปด้น แกปฏิเสธว่าไม่รู้
 เห็นด้วย ท่านก็หัวเราะแล้วว่า “คิดดูเฉียให้คิดเกิด พวกพ้องเขาได้รับ
 หมดแล้ว” ท่านว่าแต่เท่านั้น แล้วก็นั่งไปพูดกับพวกข้าราชการถึงการ
 งานอย่างอื่น ๆ และสลับบทรักกันน้ำร้อนไปพดาง ให้แกนั่งคอยอยู่นานจึง
 หันกลับไปตามอีกว่า “จะว่าอย่างไร” แกปฏิเสธ ท่านก็หัวเราะ “คิด
 ดูเฉียให้คิด” แล้วหันไปพูดกับข้าราชการ ให้แกนั่งคอยอยู่อีก นาน ๆ
 หันมาถามอย่างนั้นอีก แกปฏิเสธ ท่านก็หัวเราะ แล้วบอกให้คิดให้คิดอีก
 เวียนถามอยู่แต่อย่างนั้นหลายพัก จนเวลาตี ๕ ทุ่มจึงเลิกชำระ ถึงวัน
 ที่ ๒ พยายามหนึ่งท่านก็เอาตัวไปชำระอีก พอได้ยินท่านถามเหมือนอย่าง
 วันก่อนก็รำคาญใจ ยิ่งถูกถามซ้ำซากก็ยิ่งรำคาญหนักขึ้น แต่ยังไม่แข็งใจ
 ปฏิเสธอยู่ได้อีกคนหนึ่ง พอถึงคนที่ ๓ ระอาใจเฉีย แต่เมื่อเขาไปเอาตัว
 มาจากเรือนจำ พอเจ้าคุณเทศาตั้งคำถามอย่างเก่าอีกก็เกิดเบื่อเห็ดถอน

เห็นว่าถ้าปฏิเสธ ท่านก็คงถามเช่นนั้นไปไม่มีที่สิ้นสุด นี่ก็ว่าไหน ๆ ก็คงไม่พ้นโทษ เพราะพวกเพื่อนรับเป็นลัทธิหมดแล้วรับเสียให้รู้แล้วดีกว่า จะได้หัดบนอนฉันรำคาญ แกจึงรับเป็นลัทธิในคืนที่ ๓ เพราะ “สู้บุญญาเจ้าคุณเทศาท่านไม่ได้”

ในการชำระโจรผู้ร้าย เจ้าพระยาศรีวิชัย ๑ มีวิธีผิดกับคนอื่นหลายอย่าง ท่านเคยบอกกับฉันอย่างหนึ่งว่า ถ้าชำระในถิ่นที่โจรผู้ร้ายอยู่ ไม่ใคร่รับเป็นลัทธิ ด้วยมันอายพวกพ้องของมัน ถ้าเขาไปชำระให้ห่างถิ่นฐาน ได้ความได้ง่ายขึ้น พระยามหินทรเทศานุวัติ (ใหญ่ สยามานนท์) ซึ่งต่อมาได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี เวลานั้นยังเป็นทพระศรีวิเศษ ยกบัตรมณฑลหัวหน้าพนักงานอัยการ เป็นมือขวาของเจ้าพระยาศรีวิชัย ๑ ในการชำระโจรผู้ร้าย เคยเล่าให้ฉันฟังว่า เมื่อพวกโจรจันทร์ปล้นบ้านชะปะดางครั้งนั้น พอรุ่งเช้าถึงนครปฐม เจ้าพระยาศรีวิชัย ๑ ก็ให้เจ้าพระยามหินทร ๑ รับตงเรือไฟขึ้นไปเมืองสุพรรณ สั่งว่าให้ไปเอาตัวผู้ใหญ่บ้านก่อน ที่ตำบลบางซอ มาซักถามเกิดคงจะได้ความ พระยามหินทร ๑ ตรงไปเอาตัวผู้ใหญ่บ้านก่อนซักไซ้ ก็ให้การรับเป็นลัทธิว่าอยู่ในพวกโจรที่ปล้นนั้น ให้การบอกชื่อพวกโจร จึงจับตัวได้โดยมาก พระยามหินทร ๑ ไม่เข้าใจ เพราะเหตุใดเจ้าพระยาศรีวิชัย ๑ จึงสามารถชี้แจงตัวได้ ว่าให้ไปเอาตัวผู้ใหญ่บ้านก่อนมาชำระ มีผู้เห็นว่า วิธีของเจ้าพระยาศรีวิชัย ๑ นั้น เวลาท่านไปเที่ยวไหน ๆ ท่านสืบถามนักเลงในถิ่นนั้นจนได้ในลุ่มคอกเดิมเออ ถ้าสามารถจะพบได้ก็คิดอ่านรู้จักตัวด้วย แล้วสืบถามเรื่องประวัติของพวกนักเลง จากคนร่วมถิ่น ที่เป็น นักโทษ คดีอยู่ใน

เรือนจำ จึงรู้แหล่งของพวกโจรในตำบลต่างๆ ท่านยังมีผู้ช่วยเป็นมือ
ซ้ายของท่านอีกคนหนึ่ง คือพระพุทธรูปลีตรานุรักษ์ (โพธิ์) เมื่อยังเป็นที่
หลวงรัชทายาท พระธรรมวงเรือนจำเมืองนครปฐม เป็นผู้คุ้มครองดุจมิอย่าง
แปลกประหลาดในกะบวนบังคับบัญชาไม่คร่ำย แต่สามารถให้นักโทษ
รักด้วยกลัวด้วย เรียกหลวงรัชทายาทว่า "คุณพ่อ" ทั้งเรือนจำ จนคน
ภายนอกพิศวง ถึงกล่าวกันว่าหลวงรัชทายาทอาจจะจำนักโทษไปทำงาน
ได้ด้วยไม่ต้องมีผู้คุม เพราะเกรงจักผูกใจนักโทษมิให้หนี ฉันทเคยถามตัว
แกเองว่าทำอะไร นักโทษที่แก่จ่ายจึงไม่หนี แกบอกว่่านักโทษมี๒ชนิด
ชนิดที่จะหนีถ้ามีโอกาสเมื่อใดมันคงหนี ชนิดนั้นจ่ายออกนอกตารางไม่ได้
แต่นักโทษอีกชนิดหนึ่งใจรักดี คือพวกที่จะต้องคิดไม่นานนัก หรือพวก
ที่ใกล้จะถึงเวลาพ้นโทษ ชนิดนี้ตั้งสอนได้ ถึงในพวกนี้แกก็เลือกจ่ายไป
โดยดำฟังแต่คนที่เชื่อใจได้ว่าจะไม่หนี แกไม่มีวิชาอย่างไรที่จะเบียดเบียน
อุปนิสัยของมันได้ ฉันทได้ฟังอธิบายของแกก็เข้าใจว่าความสามารถของ
แกอยู่ตรงที่จกาคใจนักโทษเป็นสำคัญ ที่แกเป็นกำลังของเจ้าพระยาศรีวิ-
ชัย ๗ นั้น อยู่ในการสืบเรื่องโจรผู้ร้ายจากความรู้ของพวกนักโทษอย่าง
หนึ่ง กับปลอมผู้ร้ายให้รับเป็นดั่งอย่างหนึ่ง ดูเหมือนแกจะมีนักโทษที่ผูก
หัดไว้ให้อยู่ปะปนกับโจรผู้ร้ายที่แรกจับได้ ค่อยพูดจาเกลี้ยกล่อมให้รับ
เป็นดั่ง ดังเห็นได้ในคำที่โจรจันทร์เดา หลวงรัชทายาท (โพธิ์) เป็นทั้ง
พระธรรมวงเป็นครูของพระธรรมวงในเรือนจำอื่น ซึ่งฉันทตั้งให้ส่งไปศึกษา
จากมณฑลต่างๆ อยู่ในตำแหน่งจนแก่ชราชดาดออก จึงได้เลื่อนเป็นที่

พระพุทธรูปเศียรนารายณ์ ตำแหน่งเจ้ากรมรักษาพระปฐมเจดีย์มาจนถึง
แก่กรรม

ฉันได้ฟังอธิบายของโจรจันทร์ ถึงกะบวนโจรกรรมต่าง ๆ คิด
เห็นว่าโจรกรรมเป็นของมีจริงคล้ายกับเป็นวิชาอย่างหนึ่ง มิใช่เป็นแต่คำ
สำหรับเรียกกันโดยโวหาร หากเป็นวิชาสำหรับทำความชั่ว ดังเช่นไม่เอา
ใจใส่ที่จะรู้ จึงรักกันแต่ในพวกโจรผู้ร้าย ว่าที่จริง ถ้าสาธุชนรู้ไว้มาก
จะเป็นประโยชน์ เช่น พนักงานปราบปรามโจรผู้ร้าย ก็จะได้รู้เท่าทันโจร
หรือเป็นคุณุบัติ ก็จะได้รู้จักป้องกันทรัพย์สินสมบัติของตน ตัวฉันมีโอกา
สที่ได้พบปะกับศาสตราจารย์โจรกรรม น่าจะลองเขียนให้ความรู้เรื่องโจร
กรรม เป็นประโยชน์แก่เจ้าหน้าที่ปราบโจรผู้ร้ายตามหัวเมืองตลอดจน
พวกเจ้าทรัพย์ คิดเห็นเช่นนั้นจึงเรียกโจรจันทร์มาถามอีกครั้งหนึ่ง ถาม
ครั้งนั้นเขากระดาศดินสอจดคำอธิบาย และบอกโจรจันทร์ให้รู้ว่าฉันจะ
แต่งหนังสือเรื่องโจรกรรม ถ้าบอกให้ฉันถนัดจริง ฉันจะกราบบังคมทูล
ขอให้พ้นโทษเป็นบำเหน็จ โจรจันทร์ก็ยินดีรับขแรงให้ตามประสงค์และ
ให้สัญญาว่า ถ้าพ้นโทษจะทั้งความชั่ว ไม่เป็นโจรผู้ร้ายต่อไปจนตลอด
ชีวิต ฉันจึงเขียนเรื่องโจรกรรมอย่างพิสดารจนสำเร็จ แล้วให้พิมพ์เป็น
เล่มสมุด เรียกว่า "ต้นทนายผู้ร้ายปล้น" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ นั้น
แต่พอหนังสือนั้นปรากฏ คนก็ชอบอ่านกันแพร่หลาย ถึงต้องพิมพ์ซ้ำ
หลายครั้ง เพราะยังไม่เคยมีใครรู้เรื่องโจรกรรมชัดเจน เหมือนอย่าง
พรรณนาในหนังสือเรื่องต้นทนายผู้ร้ายปล้นมาแต่ก่อน

ส่วนตัวโจรจันทร์นั้น ฉันก็กราบบังคมทูลขอพระราชทานโทษด้วย
ยกความชอบที่ได้ ขแรง กะบวนโจรกรรมให้เป็นประโยชน์แก่ การ ปราบ

ปราชญ์น้อย เมื่อได้รับพระราชทานโทษแล้ว โจรจันทร์ไม่ประสงค์
จะกลับไปอยู่เมืองปทุมธานี ขอยุ้รับใช้ด้วยที่เมืองนครปฐมต่อไป
เจ้าพระยาศรีวิชัย ๆ ว่า พวกโจรปล้นเช่นนายจันทร์ยังถือดี ถ้ารับ
กลับใจแล้วพอไวใจได้ ไม่เหมือนพวกกระโมยที่ดั่งดัดคักของย่องเบา
ท่านเห็นฉันคุณเคยจนขอบนายจันทร์ จะให้เป็นพนักงานเฝ้าเรือน “บังกา
โต” ที่ฉันพัก ฉันก็ไม่รังเกียจ นายจันทร์ได้ตำแหน่งทำงาน ก็ให้ครอบ
ครวญตามไปอยู่เมืองนครปฐม เมียไปตั้งร้านขายของ มีลูกชายคนหนึ่ง
เพ่งรุ่นหนุ่ม เขาไปให้พระยาศรีวิชัย ๆ ฝึกหัดใช้ราชการแต่นั้นก็อยู่เย็น
เป็นสุขสืบมาทางครัวเรือน

ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงพระยศ
เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช โปรดเสด็จประพาสเมืองนครปฐมเนื่องๆ
เมื่อยังไม่ได้สร้างวังใหม่ เสด็จประทับที่เรือนบังกาโตของฉันเป็นนิจ ทรง
ทราบชื่อนายจันทร์คนรักหาเรือนเคยเป็นนายโจร ตรัสเรียกไปทรงไถ่ถาม
ให้เล่าเรื่องโจรกรรมถวายจนทรงคุ้นเคย ถึงสมัยเมื่อทรงเสวยราชย์แล้ว
เวลาเสด็จออกไปเมืองนครปฐม พบนายจันทร์ก็ตรัสทักด้วยทรงพระ
กรุณา แม้พวกข้าราชการในพระราชสำนัก หรือที่ไปรับราชการ ณ
เมืองนครปฐม ก็รู้จักนายจันทร์ทุกคนไม่มีใครเกลียดชัง ถ้าจะว่าก็เพราะ
เหตุที่เคยเป็นโจรแล้วกลับใจได้ แม้พลเมืองสามัญไปรับจ้างเฝ้าเรือน
บังกาโต ก็เห็นจะไม่มีความรำพันนัก นายจันทร์เป็นผู้เฝ้าเรือนบังกาโตมา
กว่า ๒๐ ปี จนแก่ชราทำงานไม่ไหวจึงออกจากหน้าที่ เมื่อฉันเขียนนิทาน
นี้ได้ยินว่า “โจรจันทร์” ยังอยู่ที่เมืองนครปฐม อายุกว่า ๘๐ ปีแล้ว

นิทาน

เรื่องอนามัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ฉันทนารถเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว ต่อมาโปรดให้โอนราชการพลเรือนตามหัวเมือง ซึ่งแต่ก่อนแยกกันขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย กตาทิมา กรมท่า มารวมขึ้นกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว และหัวเมืองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล จัดการปกครองท้องถิ่นเป็นระเบียบเรียบร้อย แล้วทรงพระราชปรารภว่ากระทรวงเสนาบดีอื่น ๆ กำลังจัดระเบียบการกระทรวงในกรุงเทพฯ ยังไม่สามารถจะจัดการแผนกกระทรวงนั้น ๆ ออกไปถึงหัวเมืองได้ แต่ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่ควรจะรอการทำงานบำรุงหัวเมืองไว้ จนกว่ากระทรวงการแผนกนั้น ๆ จะสามารถออกไปจัดการได้เอง จึงดำรัสสั่งว่าการทำงานบำรุงอย่างไร ซึ่งควรจะจัดตามหัวเมืองได้ ให้กระทรวงมหาดไทยลงมือจัดการนั้นไปทีเดียว อันนี้เป็นเหตุให้หน้าที่จัดการบำรุงอนามัยตามหัวเมือง มาตกอยู่ในกระทรวงมหาดไทย เพราะกรมพยาบาลในกระทรวงธรรมการเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ ดังได้เล่าไว้ในนิทานเรื่องตังโรงพยาบาล ยังไม่สามารถจะขยายออกไปถึงหัวเมืองได้

ตามประเพณีที่จัดขึ้นใหม่ในกระทรวงมหาดไทย มีการประชุม

สมุทรศาสตร์ในกรุงเทพ ฯ ทุกปีจึงบริหารจัดการอนามัยตามหัวเมือง
ในที่ประชุมนี้ มีความเห็นว่าจะจัดตามอย่างในกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ เพราะ
หัวเมืองไม่มีทุนและไม่มีคนจะใช้มากเหมือนอย่างในกรุงเทพ ฯ จะต้อง
คิดหาทางอย่างอื่น และทางที่จะจัดนั้น เห็นว่าควรเอาลักษณะการตามท
เป็นอยู่ตามหัวเมืองแล้วเป็นหลัก คิดแก้ไขให้ดีขึ้นโดยลำดับไป ก
ลักษณะการอนามัยที่เป็นอยู่ตามหัวเมืองทั้งปวงนั้น ถ้าพิจารณาแยกกัน
ก็มี ๓ อย่างดังนี้ คือ

อย่างทีหนึ่ง คือยาดำหรับรักษาไข้เจ็บ เป็นของมีใช้อยู่ในพื้นเมือง
แล้ว ความบกพร่องในเรื่องยาอยู่ที่ไม่รู้จักหรือไม่ยาคิดกว่าที่จะใช้เป็น
สำคัญ

อย่างที่สอง คือความรู้ที่จะใช้ยาและรักษาพยาบาลไข้เจ็บ ก็กัน
แพร่หลายอยู่แล้ว ใครรู้มากก็เรียกว่า “หมอ” มีอยู่ทั่วไปในพื้นเมือง
ความบกพร่องในเรื่องใช้ยาและรักษาพยาบาลไข้เจ็บ อยู่ที่หมอมมีความร
ู้น้อย เพราะไม่ได้เรียนคำหรับตำรา อาศัยแต่ความคุ้นเคยเป็นสำคัญ
ใครเคยรักษาไข้มากก็รู้มาก ใครเคยรักษาไข่น้อยก็มีความรู้่น้อย ถึง
กระนั้นก็ยังดำริการรักษาไข้ที่ไม่เหลือความรู้ให้หายได้

อย่างที่สาม คือ ธรรมเนียมคนเจ็บไข้อยอมถ่วงภัยแก่ชีวิตของตน
เพราะฉะนั้น ถ้าเชื่อว่าใครจะช่วยชีวิตได้ก็ให้คนนั้นมารักษา ถึงนั้นจะ
บอกว่าหมอกคนไหนดี หรือยารานไหนดี ถ้าตัวคนไข้ หรือผู้ปกครอง
เช่นพ่อแม่ของคนไข้ไม่เชื่อถือ ก็ไม่ยอมกินยาของหมอกคนนั้น จะบังคับ
จิตใจไม่ได้

เมื่อความจริงเป็นอยู่ดังกล่าวมา จึงเห็นว่าการบำรุงอนามัยควรจะ
 อนุโลมลักษณะที่เป็นอยู่จึงจะสำเร็จประโยชน์ กระทรวงมหาดไทยกับ
 เทศาภิบาล จึงจัดการบำรุงอนามัยตามหัวเมืองโดยทางที่กล่าวมาเป็นการ
 หลายอย่างดังจะพรรณนาต่อไป

ตั้งหมอต่าบล

เรื่องตั้งหมอต่าบล เป็นความคิดของเจ้าพระยาสุรศักดิ์วิชชุภักดี
 (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ สมุหเทศา-
 ภิบาลมณฑลพิษณุโลก เห็นว่าควรอาศัยพระราชบัญญัติลักษณะ
 ปกครองท้องที่ ซึ่งกำหนด ๓๐ บ้านเป็นหมู่บ้าน ๑ ให้ราษฎรเลือกกันเป็น
 ผู้ใหญ่บ้านหมู่ละคน รวม ๓๐ หมู่บ้านเป็นตำบล ๑ ให้พวกผู้ใหญ่บ้าน
 เลือกเป็นกำนันนายตำบลคน ๑ นั้น ประกอบกับความคิดในเรื่องบำรุง
 อนามัย คือ ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเลือกหมอในตำบลนั้นคน ๑ ซึ่งเห็นว่า
 ดีกว่าเพื่อน แล้วรัฐบาลตั้งเป็นหมอปประจำตำบล มีศักดิ์เท่ากับผู้ใหญ่
 บ้าน ถ้าหวั่นเป็นพนักงานในการอนามัยมีอยู่ทุกตำบล รัฐบาลอย่ากรู-
 อะไรในเรื่องอนามัยตำบลนั้นจะได้ไถ่ถาม หรือจะชี้แจงอะไรในเรื่อง
 อนามัยแก่ราษฎร ก็จะได้ให้หมอต่าบลเป็นผู้ชี้แจงต่อไป ตัวหมอก็ค
 ได้รับความยกย่องเช่นนั้น ราษฎรในตำบลก็คงมีความเชื่อถือให้รักษาใช้
 ได้ผลประโยชน์ชั่วชีวิตชาวค่ายามากขึ้น คงมีผู้สมัครรับตำแหน่งหมอต่าบล
 ไม่รังเกียจ ที่ประชุมเห็นชอบด้วย ให้จัดการดังว่ามาสำเร็จได้อย่างหนึ่ง
 จึงมีตำแหน่งหมอต่าบลขึ้นแต่บัดนั้นมา

ทำยาไอสกลา

ความคิดที่จะให้มียาดี สำหรับรักษาไข้เจ็บแพร่หลายไปถึงราษฎรตามหัวเมืองนั้น เห็นพร้อมกันในที่ประชุมว่าต้องมีพนักงานทำยาที่ในกรุงเทพ ฯ แล้วจ่ายออกไปตามหัวเมือง จึงมอบให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย คือ เป็นหน้าที่ของตัวฉันจะต้องจัดการเรื่องนั้น คิดดูมีปัญหาคือจะต้องตัดเงิน ๒ ข้อ คือ

ข้อ ๑ ว่าควรจะทำยารักษาโรคอะไรบ้าง ข้อนี้เห็นว่าจะทำยารักษาโรคทุกอย่างนั้นเป็นพันวิสัย จะต้องเลือกทำแต่ยาบางขนานสำหรับรักษาความไข้เจ็บ ซึ่งชาวเมืองมักเป็นกันชุกชุม เช่นยาแก้ไข้จับ และแก้โรคบิด เป็นต้น และต้องปรึกษาหมอให้เป็นผู้กระว่าควรจะทำยาแก้โรคอะไรบ้าง

ข้อ ๒ ว่ายาที่จะทำนั้นจะใช้อย่างตามตำราฝรั่งดี หรือจะใช้อย่างตามตำราไทยดี ในสมัยนั้นที่ในกรุงเทพ ฯ บุคคลพวกสมัยใหม่ แม้จะหมอบกราบรักษาไข้ด้วยยาไทย เชื้อคุณยาฝรั่งมีช่นมาก ฉันคิดเห็นว่ายาที่จะทำจ่ายไปตามหัวเมืองทำยาฝรั่งดีกว่ายาไทย เพราะเหตุใด ฉันจะขอยืมคำอธิบายของนายชิน พุทธิแพทย์ (พระยาดำรงแพทยาคุณ) กล่าวไว้ในหนังสือดุสิตดิสตริคเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ มาลงไว้ในที่นี้ ให้เข้าใจชัดเจนนึกว่าอธิบายความเห็นของตนเอง ซึ่งคิดขึ้นในสมัยนั้น

“แพทยยาไทย ใช้อย่างที่เป็นพรรณไม้ตามพื้นเมืองมากกว่าอย่างอื่น รวมกันหลายอย่างทั้งกากด้วย และต้องกินเป็นจำนวนมากๆ นำเข้าร่างกายเฉพาะทางปากทางเดียวเท่านั้น ซึ่งกินเวลาอันนานคงช้าโง่กว่า

ยานจะออกฤทธิ์ ถ้าคนใช้ทักทายทางปากไม่ได้แล้ว ก็เป็นอันหมดหนทางที่จะให้รักษา

ส่วนแพทย์ฝรั่ง ใ้ยาที่เป็นโศหะธาตุมากกว่าที่เป็นพรรณไม้ และใช้เฉพาะสิ่งที่ต้องการ คือ หัวยาเท่านั้นไม่มีกาก ขนาดกินก็เป็นจำนวนน้อยและเก็บไว้ได้นาน อาจให้ยาทางปากก็ได้ ทางทวารก็ได้ ทางผิวหนังก็ได้ ทางหลอดโลหิตก็ได้ ซึ่งอาจจะทำให้ยาออกฤทธิ์ได้ภายในสองสามนาที คล้ายคนเดินทางโดยรถไฟและเครื่องบิน อาจถึงที่มุ่งหมายได้สมประสงค์ทันที”

นอกจากเห็นว่ายาฝรั่งรักษาโรคชงัดกว่ายาไทย โดยอธิบายดังกล่าวมา การทำยาสำหรับแจกจ่ายให้แพร่หลาย ทำยาฝรั่งสะดวกกว่าทำยาไทยด้วย เพราะอาจจะทำเป็นยาเม็ดเล็ก ๆ บรรจุลงกลั๊กหรือโด้ห่อส่งไปตามที่ต่าง ๆ ได้ง่าย และคนไข้กินเพียงเม็ดหนึ่งหรือสองเม็ดก็เห็นคุณ อีกประการหนึ่งยาไทยก็มีใช้กันในพื้นเมืองอยู่แล้ว แต่ยาฝรั่งเช่นยาคิวินินแก้ไข้จับฉั่นเป็นต้น ตามหัวเมืองยังหายาก จึงตกตงว่าจะทำยาฝรั่ง

แต่ความลำบากยังมีอยู่อีกอย่างหนึ่ง ด้วยยาฝรั่ง แม้เป็นยารักษาโรคอันเดียวกัน หมอต่างคนใช้วิธีผสมเครื่องยาต่างกัน หมอฝรั่งที่มารักษาไข้เจ็บอยู่ในเมืองไทยในเวลานั้น มีทั้งหม่อังกฤษ ฝรั่งเศสอเมริกัน เยอรมันและชาติอื่นก็มีอีก ถ้าปรึกษาแต่คนใดคนหนึ่ง คนอื่นก็อาจจะโต้แย้ง จึงเห็นว่าการที่จะทำยาของรัฐบาลดังกล่าวมา เป็นสาธารณประโยชน์สำหรับบ้านเมือง ถ้าบอกบุญแก่หมอฝรั่งทุกคนขอให้ร่วมมือ

กันช่วยรัฐบาลในการนั้นได้ เห็นจะเป็นการดี ฉันต้องทบทวน หอม
ฝรั่งกับจะช่วยด้วยยินดี จึงเชิญหอมฝรั่งทุกชาติ มาประชุมพร้อมกันที่
ศาลาตึกขุนกระทรงมหาดไทยวันหนึ่ง ตัวฉันนั่งเป็นนายกในที่ประชุมเอง
บอกพวก หอมฝรั่งให้ทราบพระราชประสงค์ที่จะบำรุงอนามัยในบ้านเมือง
และกระทรงมหาดไทยอยากจะได้คำรายน่าฝรั่งบางชนาน สำหรับรักษา
ไข้เจ็บที่ราษฎรมักเป็นกันชุกชุม ทำส่งไปจำหน่ายตามหัวเมือง จะขอให้
หอมที่มาประชุมกันนั้นช่วยในการ ๒ อย่าง คือให้ปรึกษากันว่าควรทำยา
แก้โรคอะไรบ้าง เป็นยาดักกษานอย่างหนึ่ง เมื่อเห็นว่าควรจะทำยาดัก
กษานแล้ว ขอให้จัดเครื่องยาและส่วนที่จะผสมยานั้น ๆ ให้ทุกชนาน
อย่างหนึ่ง เขาจะรับช่วยได้หรือไม่ พวกหอมพร้อมกันรับจะช่วยให้
ตามประสงค์ของรัฐบาล ฉันจึงให้เขาประชุมปรึกษากันโดยฉับพลัน
หอมต่อไป เขาตกลงกันแนะนำให้รัฐบาลทำยาต่าง ๆ ๑๐ ชนาน (หรือ
๑๒ ชนาน จำไม่ได้แน่) และกำหนดเครื่องยา กับทั้งส่วนที่จะผสม Pres-
cription ยานี้ ๆ ทุกชนานเขียนเป็นมติดังข้อด้วยกันทุกคนเป็นสำคัญ
ให้คำรายนานเป็นสมบัติของรัฐบาล ฉันรับและขอบคุณเขาทุกคนแล้ว
เป็นอันสำเร็จกิจส่วนหาคำรยา ส่วนการที่จะทำยานี้ หอมอะดัมสัน
Hans Adamson (ภายหลังได้เป็นพระบิชอปอัครราชทูต) เป็นเชอมอน
ไม่ใช่อเมริกัน มีแก่ใจรับจะทำให้ในชั้นแรก ณ สำนักงานของเขาที่ดี
แยกเจริญกรุง จะเรียกราคาเพียงเท่าทุนและจะหัดคนที่ผสมยาให้ด้วย
จนกว่ากระทรงมหาดไทยจะตั้งทำยาเองต่างหาก การเลือกและทำยา
สำหรับส่งไปตามหัวเมือง สำเร็จได้ด้วยประการฉะนี้ แต่ยังไม่สิ้นความ
ลำบาก

ความลำบากยังมีในการที่จะให้คนนิยมใช้ยาที่ทำขึ้น เพราะเป็นยาฝรั่ง ในสมัยนั้นผู้ที่เชื่อถือยาฝรั่งมีน้อย แม้ที่ในกรุงเทพฯ คนก็ยังรังเกียจยาฝรั่งอยู่แทบทั่วไป

มีเรื่องเล่ากันมาแต่ก่อนว่า เมื่อแรกยาควินินเข้ามาถึงเมืองไทย ในรัชกาลที่ ๓ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งรอบรู้วิชาแพทย์ไทย ทรงทดลองและได้ผลก่อนผู้อื่น แต่ก็ไม่มีใครสนใจโดยเปิดเผย เมื่อฉันทนบวชเป็นสามเณรเคยได้ยินกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนวงศ์ว่า ยาเม็ดแก้ไข้ของกรมหลวงวงศาฯ ที่นับถือกันนั้น เมื่อมาออกคู้มี “ยาชาวฝรั่ง” (คือยาควินิน) อยู่ข้างในทุกเม็ด ประหลาดที่การปลอมใส่ยาควินินยังเป็นอยู่ จนเมื่อฉันคิดทำยานี้ ฉันเคยถามหมอไทยที่มีชื่อเสียงคนหนึ่ง ซึ่งฉันรู้ว่าชอบใส่ยาควินิน ว่าฉันจึงต้องทำเช่นนั้น แก่กระซิบตอบตามตรงว่า “ยาควินินดีกว่ายาไทย แต่คนไข้ไม่ยอมกิน จะทำอย่างไร ก็ได้แต่ต้องปลอมให้กินเป็นยาไทย สุดท้ายให้ไข้หายเป็นประมาณ” ถ้ามีใครทูลถามกรมหลวงวงศาฯ ว่า ก็เห็นจะควรจัดตอบอย่างเดียวกัน

การที่กระทรวงมหาดไทยทำยาตามตำราฝรั่ง สำหรับจ่ายไปตามหัวเมือง จึงต้องคิดอุปายแก้ไข้ความรังเกียจ ด้วยให้เรียกชื่อยาที่ทำขึ้นใหม่ว่า “ยาไอศดงศาตา” แต่จะชานาได้ดัดเล็กน้อย กลัดตะ (ดูเหมือน) ๒๐ เม็ด พิมพ์หนึ่งร้อยชั่งนอกกลัดเขาแต่ชื่อโรคเรียก เช่นยา “ยาแก้ไข้จับ, ยาแก้ท้อง, ยาแก้บิด” เป็นต้น ข้างในกลัดก็มีกระดาศใบบดบอกริษที่จะใช้ยานี้ แล้วรวมกลัดยาห่อเป็นชุดๆ มีใบปลิวโฆษณาคุณของยาไอศดงศาตาสอดไปด้วย ส่งไปให้ตาบดเป็นผู้จำหน่าย (ดู

เหมือน) ราคาถักตะ ๑๐ สตางค์ จำหน่ายได้เงินเท่าใด ให้ค้าขายแก่
หมอบดาบดเป็นส่วนตัวร้อยละ ๑๐ แม่ใช้ขายกับคนรักเกียจอย่างนั้นแล้ว
กว่าจะได้มัดคงประสงค์ก็ยาวนาน เพราะเป็นของแปลก แม่หมอบดาบดเอง
ก็รับไว้จำหน่ายด้วยเกรงใจโดยมาก ตัวเองยังชอบใช้ยาสมุนไพรอยู่ตาม
เคย ต่อมาคนจึงทอดลงใช้ยาโอสถศาตา แต่ต่อมาปรากฏคุณชนโดย
ลำดับ เมื่อยาโอสถศาตาจำหน่ายได้แพร่หลาย จนเห็นว่าจะทำจำหน่าย
ได้ยั่งยืนต่อไป กระทรวงมหาดไทยจึงได้ตั้งสถานโอสถศาตาที่โรงพยาบาล
เทพศิรินทร์ แล้วรัฐบาลทำยาโอสถศาตาจำหน่ายเองขึ้นมา

แพทย์ประจำเมือง

แต่ก่อนมา เจ้าเมืองกรมการมักเป็นชาวเมืองนั่นเอง เจ็บไข้ก็ใช้
หมอในพื้นเมืองที่เคยรักษากันมาเป็นปรกติ ครั้นเมื่อจัดหัวเมืองเป็น
มณฑลเทศาภิบาล ตั้งข้าราชการในกรุงเทพ ฯ ออกไปรับราชการประจำ
อยู่ตามหัวเมืองมากขึ้นเป็นลำดับมา ต้องปรารภถึงความปลอดภัยของ
ข้าราชการที่ไปอยู่แปลกถิ่นตามหัวเมือง จึงให้มีหมอมหลวงประจำเมือง
ขึ้นจังหวัดละคนหนึ่ง ให้สมุหเทศาภิบาลเลือกหาหมอมที่มีความรู้พอวางใจ
ได้ตั้งแพทย์ประจำเมือง มีหน้าที่สำหรับรักษาข้าราชการตลอดจนครอบครัว
ในเวลาย่อยเจ็บอย่างหนึ่ง ตรวจอนามัยและรักษาไข้เจ็บให้หนักโทษ
ในเรื่องจำอย่างหนึ่ง ทำกิจการพิเศษอันเกิดขึ้นเนื่องกับอนามัยอย่างหนึ่ง
เป็นอย่างนั้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ มีเหตุเกิดขึ้นเมื่อขึ้นไปตรวจราชการ

มณฑลพายัพ ฉันไปครองนถเลขาธาราการหนุ่ม ๆ ที่กำลังเป็นนักเรียน
 ศึกษาการปกครองเอาไปใช้ & คน เพื่อจะให้รู้เห็นการปกครองตามหัว
 เมือง เวदानยังไม่มีทางรถไฟสายเหนือ จึงลงเรือพ่วงเรือไฟไปจากกรุง
 เทพ ฯ จนถึงเมืองอุตรดิตถ์ พวกนักเรียน & คนฉันไปในเรือดำเดี่ยว
 กัน เมื่อพ้นเมืองพิษณุโลกขึ้นไปแผ่นดินดอนพอเดินบกได้ เราจึงชวน
 กันหาคนนำทางขึ้นเดินบกแต่เวลาย่ำ เทียวเดินแะยงนกลงไปพดางจนบ้าย
 จึงไปตักทางลงเรือ เพราะเรือไปทางดำน้ำอ้อมค้อมมาก เทียวเดินเช่น
 นนมาหลายวัน วันจะถึงเมืองอุตรดิตถ์เมื่อพวกนักเรียน & คนกดับลงเรือ
 แลต่างคนต่างล้างปิ่นตามเคย ปิ่นของนักเรียนคนหนึ่งยังมีปลัดขึ้นอยู่ใน
 ถังถองนัต ๑ เจ้าของสำคัญว่าได้เขาออกหมดแล้ว ทำปิ่นถันถูกรา
 เพื่อนนักเรียนอีกคนหนึ่งใกล้ๆ ถูกปลาดายเข้าไปจมเนื้ออยู่ในขาทางหมด พอ
 เรือไปถึง ฉันรู้สึกตกใจจะหาหมอรักษา พระประสิทธิ์วิฑิตยา (ดร เทชะ
 แพทย์) หมอสำหรับตัวฉัน เป็นหมอมือช้อย่ดียงก็รักษาได้แต่ทางยา ไม่ได้
 หัดรักษาบาดเจ็บ ดิบถามหาหมออื่นก็ได้ความว่าทั้งเมืองอุตรดิตถ์ ไม่
 มีใครจะรักษาได้ เขาบอกว่าหมอรักษาบาดเจ็บได้ มีแต่หมอมิชชันนารี
 อเมริกันอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ฉันต้องให้จัดเรือดำหนึ่งมีคนแจว ๒ ผดัก
 ธิบพาคนเจ็บลงจากเมืองอุตรดิตถ์แจวลงมาตลอดคืนจึงถึงหมอ แต่
 เตะบุญหมอรักษาหายได้ไม่เป็นอันตราย เหตุครั้งนั้นทำให้ฉันประจักษ์
 ใจ ว่าคนตามหัวเมืองที่ตายด้วยบาดเจ็บเพราะไม่มีหมอรักษาเห็นจะ
 มีมาก จำจะต้องให้มีหมอหลวงสำหรับรักษาบาดเจ็บชนตามหัวเมือง ถึง
 คราวประชุมเทศาภิบาล ฉันจึงเสนอความเห็นต่อที่ประชุมว่า แพทย์

ประจำเมืองต่อไปควรต้องให้รู้จักรักษาบาดเจ็บด้วยทงน^{๕๕} แต่จะให้เป็น
 เช่นนั้นโดยเร็วไม่ได้ เพราะหมอไทยที่รู้จักรักษาบาดเจ็บยังมีน้อย
 และหมอยาที่เป็นตำแหน่งแพทย์ประจำเมืองทำการน้อย จะได้ออกก็ไม่
 ควร จึงเห็นควรจะกำหนดตัวอย่างหนึ่งว่าผู้จะเป็นแพทย์ประจำเมืองต่อไป
 ต้องรู้วิชาผ่าตัดด้วย เช่นนายแพทย์ประกาศนียบัตรของโรงเรียนแพทย์ใน
 กรมพยาบาลจึงจะเป็นได้ ที่ประชุมเทศบาลเห็นชอบด้วยลงมติดังนี้
 นั้น แต่่นมากระทรวงมหาดไทยก็หาหมอประกาศนียบัตรที่เรียนตลอด
 หลักสูตรในโรงเรียนแพทย์มาตั้งเป็นแพทย์ประจำเมือง เป็นเหตุให้พวก
 หมอประกาศนียบัตรที่ต้องไปหากินด้วยการอื่นกลับหาตำแหน่งในราชการ
 ได้โดยวิเศษ หมอคนสมัครเรียนวิชาแพทย์มากขึ้น เดย์เป็นปัจจัยให้
 โรงเรียนแพทย์กลับรุ่งเรืองดังกล่าวมาแล้ว

ทำนองปลุกผีตาย

ได้เดามาแล้วว่าการปลุกผีตายในเมืองไทย เดิมใช้พันธุ^{๕๖} หนอง
 ดงมาแต่เมื่อก่อนถึงเมืองไทยปีละครั้งหนึ่ง ต่อมาใช้พันธุ^{๕๗} หนองดงมาแต่
 ยุโรป ๒ เดือนมาถึงครั้งหนึ่ง ถึงกระนั้นพันธุ^{๕๘} หนองที่ได้มาแต่ยุโรป ก็
 มักเสียกลางทางใช้ได้แค่คราวละครั้งหนึ่ง จึงต้องเอาหนองคนที่ปลุกผี
 ขนงามปลุกกันต่อไป ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น ฝรั่งเศสมาตั้งสาขา
 ปาตุรังถาน ทำนองปลุกผีตาย และศิริรักษารักษาโรคอื่นชนที่เมืองไซ่ง่อน
 เมืองไทยก็ซื้อพันธุ^{๕๙} หนองปลุกผีมาแต่เมืองไซ่ง่อน เพราะอาจจะดังมาได้
 ภายใน ๑๕ วันหนองก็ไม่เสียในกลางทาง แต่ในพันธุ^{๖๐} หนองก็ยังไม่พอใช้

ที่โรงพยาบาลก็ยังเลิกวิธีปลูกต่อกันไม่ได้ กระทรวงมหาดไทยอยากจะทำ
พันธุ์หนองปลูกผีในเมืองไทยเอง หมออะคัมตัน (ภายหลังได้เป็น
พระบัพติศมวารพโรค) แพทย์ในมิชชันเนอรี่อเมริกันรับจะทำ จึงให้ตั้งทำ
หนองปลูกผีขึ้น ณ สำนักงานของหมออะคัมตันที่ตึก ถนนเจริญกรุงเมื่อ
ราว พ.ศ. ๒๔๔๔ ทำได้ แต่พันธุ์หนองยังไม่สู้ดีเหมือนอย่างที่ตั้งมาจาก
ต่างประเทศ และยังได้น้อยไม่พอใช้ เพราะที่ทำการคับแคบนัก ถึง พ.ศ.
๒๔๔๕ กระทรวงมหาดไทยได้หมอมานโด้ฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผู้ชำนาญการทำ
หนองผีตาชเข้ามารับราชการ จึงให้ย้ายที่ทำพันธุ์หนองปลูกผีออกไปตั้ง
ที่เมืองนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ให้หมอมานโด้เป็นผู้จัดการ แต่นั้น
ก็ทำพันธุ์หนองปลูกผีตาชในเมืองไทยได้พอต้องการ และดีเสมอหนอง
ที่ทำในต่างประเทศ ไม่ต้องซื้อหามาจากที่อื่นและไม่ต้องปลูกผีต่อกันดัง
แต่ก่อน การปลูกผีก็แพร่หลายไปตามหัวเมือง ด้วยจ่ายพันธุ์หนอง
ออกไปให้แพทย์ประจำเมืองเป็นพนักงานปลูกผีด้วย

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ เกิดโรคผีตาชชุกชุม คล้ายกับ
เป็นโรคระบาด และในสมัยนั้นการบำรุงอนามัย ได้โอนจากกระทรวง
ธรรมการไปเป็นหน้าที่กระทรวงปกครองท้องถิ่น คือกระทรวงนครบาล
บำรุงอนามัยในมณฑลกรุงเทพฯ กระทรวงมหาดไทยบำรุงอนามัยตาม
หัวเมืองมณฑลอื่นๆ กรมพยาบาลคงเป็นแต่จัดการโรงเรียนแพทย์ กับ
โรงพยาบาลศิริราชซึ่งเป็นที่พักสอนนักเรียนแพทย์ เป็นเช่นนั้นมาแต่ใน
รัชกาลที่ ๕ เมื่อเกิดโรคผีตาชชุกชุมขึ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้เสนาบดี กระทรวงมหาดไทย กับเสนาบดีกระทรวง

นครบาล ปรีกษากันจัดการป้องกันโรคระบาดด้วยปลูกฝีชาวเมืองให้มากเท่าที่จะทำได้ ถ้าหากจะต้องใช้เงินเกินกว่าที่มีอยู่ จะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเงินส่วนพระองค์ช่วยจนพอแก่การมิให้ติดขัด เมื่อปรีกษาถึงวันที่จะจัดการปลูกฝีตามรับสั่ง กระทรวงนครบาลเห็นว่าจะต้องขอร้องบังคับให้พลเมืองที่ยังไม่ออกฝีดาษ ปลูกฝีทุกคน แล้วประกาศเรียกพลเมืองมาปลูกฝีตามข้อบังคับนั้น กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าการขอร้องบังคับพลเมืองนั้น จำต้องกำหนดโทษผู้ขัดขืน แม้อย่างต่ำเพียงปรับใหม่ก็เป็นความเดือดร้อน จะทำให้คนเกิดความหวาดหวั่นเสียแต่แรก ก็การปลูกฝีนั้น ที่จริงเป็นการช่วยชีวิตของผู้ที่มาให้ปลูกนั้น ข้าพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้หมอยาหลวงออกไปปลูกฝีให้เป็นทาน ก็เป็นบุญของราษฎร มีแต่เป็นคุณแก่ราษฎรอย่างเดียว ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องทำอย่างไรให้ราษฎรรู้ความจริง ก็จะพากันมาปลูกฝีด้วยความยินดีหาต้องบังคับปรับใหม่ให้เดือดร้อนไม่ กระทรวงนครบาลไม่เห็นชอบด้วย คงเห็นอยู่ถ้าไม่ขอร้องบังคับ การปลูกฝีก็ไม่สำเร็จได้ ฉะนั้นตอบว่า โดยฉนั้นจะเห็นพ้องกับกระทรวงนครบาล กระทรวงมหาดไทยก็ไม่สามารถจะจัดการได้ตามความคิดอย่างนั้น เพราะภูมิฐานะของราษฎรตามหัวเมืองอยู่กระจัดกระจายกัน ราษฎรชาวหัวเมืองความรู้้น้อยกว่าชาวกรุงเทพฯ ถ้ามีประกาศศาลโทษ คนก็เห็นจะพากันดื้อน ตำรวจจวนตามหัวเมืองก็ไม่มากนักพอจะไปเที่ยวตรวจตราราษฎรตามบ้านช่องได้ทั่วถึง เหมือนพวกกองตระเวนของกระทรวงนครบาลในกรุงเทพฯ เพราะฉะนั้นต่างกระทรวงต่างทำตามที่ได้เห็นว่าจะได้ในท้องที่ของตนจะดีกว่า เอาแต่ให้

ถ้าเรีตามพระราชประสงค์เป็นประมาณ ก็ตกลงกันอย่างนั้น กระทรวง
นครบาลจะจัดการอย่างไร ฉันไม่ได้เอาใจใส่สืบสวน จะเล่าแต่กระบวน
การที่กระทรวงมหาดไทยจัดครั้งนั้น คือ

๑. แต่งประกาศพิมพ์เป็นใบปลิว ความว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ
ว่าเกิดโรคฝีดาษชุนชุกรุม ทรงพระวิตกเกรงว่าราษฎรจะพากันล้มตาย
ทรงพระราชดำริว่าโรคฝีดาษนั้นอาจจะป้องกันได้ด้วยปลูกฝี ถ้าใครปลูก
แล้วก็หาออกฝีดาษไม่ แต่การปลูกฝียังไม่แพร่หลายออกไปถึงหัวเมือง
คนจึงออกฝีดาษล้มตายกันมาก

จึงทรงพระกรุณาโปรดให้หมอมหาดวงออกมาปลูกฝีพระราชทานแก่
ราษฎร มิให้ล้มตายด้วยโรคฝีดาษ หมอมหาดวงไปถึงที่ไหนก็ให้ราษฎร
ไปปลูกฝีเถิด จะได้ป้องกันอันตรายมิให้มีแก่ตน

๒. แล้วจัดพนักงานปลูกฝีเป็น ๔ พวก ให้แยกกันไปปลูกฝี ตาม
หัวเมืองมณฑลที่เกิดโรคฝีดาษชุกรุมในเวลานั้น คือมณฑลนครราชสีมา
พวกหนึ่ง มณฑลราชบุรีพวกหนึ่ง มณฑลปราจีนพวกหนึ่ง มณฑล
นครราชสีมาพวกหนึ่ง มณฑลอื่นที่ฝีดาษไม่ชุกรุม แพทย์ประจำเมืองก็
คงปลูกฝีอยู่อย่างปรกติ

๓. วิธีที่ไปปลูกฝันั้นให้ไปปลูกที่ละอำเภอเป็นลำดับไป เมื่อพนักงาน
ปลูกฝีไปถึงอำเภอไหน ให้กรมการอำเภอเรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านมา
ชี้แจง แล้วแจกประกาศใบปลิวให้เขาไปประกาศแก่ราษฎร และเปิด
ไว้ตามวัดอันเป็นที่ประชุมชน และให้ปรึกษากันกะที่ที่จะไปปลูกฝีตาม
ตำบลในอำเภอนั้นที่แห่ง แล้วกำหนดวันว่าจะไปปลูกฝีที่ตำบลไหนวัน

ไหนให้กำนันผู้ใหญ่บ้านไปนครราชสีมา เมื่อถึงวันนัดพนักงานไปตั้งทำการ
ที่วัดแห่งหนึ่งในตำบลนั้น กำนันผู้ใหญ่บ้านพาราษฎรมาให้ปลุกผี เมื่อปลุก
ตำบลหนึ่งแล้วก็ย้ายไปปลุกตำบลอื่น อำเภออื่น และจังหวัดอื่น ๆ ต่อไป
โดยทำนองเดียวกันทุกคน เมื่อพวกเขาปลุกผีปลุกแล้วให้มีสัตว์วิ่งตามไป
ภายหลังราว ๘ วัน ไปตรวจการที่พวกเขาปลุกผีได้ทำให้รู้ว่าปลุกผีได้มากหรือ
ชนิดหรืออย่างไร และพวกเขาวาดสัตว์เจริญหรือคึกคักอย่างไร ด้วยมี
สัญญาแก่พวกพนักงานที่ไปปลุกผี ว่าเมื่อทำการเสร็จแล้วจะให้รางวัล
ตามลำดับเป็นชั้นกัน โดยความดีที่ใดทำ คือจำนวนคนที่ได้ปลุกผีอย่าง
หนึ่ง ส่วนที่ปลุกผีจนงามอย่างหนึ่ง ได้รับความชมเชยของชาวบ้านอย่าง
หนึ่ง ฆะตมกันเป็นคะแนนตัดสิน

ปลูกฝิ่นเป็นการพิเศษครั้งนั้น เป็นการระดมกตัง ๕ ทาง มีปรากฏ
ในรายงานประชุมเทศบาลนิบาต พ.ศ. ๒๔๕๖ ว่าจำนวนคนที่ได้ปลูกฝิ่นถึง
๗๘,๗๒๘ คน ทำได้โดยมีตอ้งคงข้อบังคับฉบับใหม่อย่างไร

ทำสรุมนักพิชหมาบ้า

เรื่องหมกมุ่นเกิดขึ้นในครัวเรือนของตนเองเป็นเหตุ ในรัชกาล
ที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
ออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ณ พระปฐมเจดีย์ ฉะนั้นเป็นต้นมา
กระทรวงมหาดไทย ตามเสด็จไปอยู่ที่เรือนบังกาโลที่พักของฉันทตามเคย
วันหนึ่งเวลาบ่าย พวกลูกเด็ก ๆ ลงไปเล่นกันอยู่ที่สนามหญ้าหน้าเรือน
มีหมาบ้าตัวหนึ่งวิ่งเข้ามาในบ้าน พวกเด็กพากันวิ่งหนี แต่ลูกหญิงบรรด

ศิริสาร (เรียกกันว่า หมิงเภา) หกตั้งถูกหมาบ้ากัดเอาที่ขาเป็นรอยเขียว
 ๒ แผ่น ตัวเองก็ไม่รู้สึกเจ็บปวดเท่าใดนัก แต่พวกลัวใหญ่ตกใจ ฉันทัด
 ให้เทียบดับหาหมอที่ชำนาญการรักษพิษหมาบ้า แต่ในเวลานั้น พระบาท
 สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ครั้นนั้นให้นำฉันส่งไป
 รักษา ณ สถานป่าสเคอร์ที่เมืองไซ่ง่อน ฉันก็เห็นชอบด้วยพระราชดำริ
 แต่ให้ส่งถึงเรือที่จะรับไปได้คิดว่าเรือเพิ่งออกไปเสียเมื่อวันก่อน จะ
 ต้องรอคอยเรืออีก ๑๕ วันจึงจะไปได้ ก็ต้องให้หมอซึ่งหามาได้คนหนึ่ง
 รักษาตามวิธีไทย ให้กินยา ทายา รักษาไม่กี่วันแผลก็หาย ตัวเด็กก็
 สบาย แจ่มใสเหมือนแต่ก่อน จนเชื่อกันว่าหมอกคนนั้นสามารถรักษา
 หายแล้ว เมื่อกลับมาอยู่กรุงเทพ ฯ ก็เป็นปกติดีมาตั้ง ๓ เดือน จนเกือบ
 ตั้งเรื่องที่จะถูกหมาบ้ากัด อยู่มาวันหนึ่งหมิงเภาคนนั้นชวนเข้าตัวรอน
 ก็สำคัญกันว่าเป็นไข้ ให้กินยาตามเคย แต่มีอาการแปลกอย่างหนึ่งใน
 เวลาเมื่อเธอรับถ้วยยาหรือถ้วยน้ำจะกิน มีกลิ่นเหม็นคาวข้างคอเมื่อวาง
 ถ้วยยาแล้วมือจึงหายไป อาการเช่นนั้นทั้งตัวฉันและใคร ๆ ที่อยู่ด้วย ไม่มี
 ใครเคยเห็น แต่ก็ยังไม่ตกใจ ด้วยอาการอย่างอื่นไม่ผิดกับไข้ตาม
 ครั้นเข้าเวลาจะกินยาหรือกินน้ำ มีกลิ่นเหม็นหนักขึ้นจนถึงตัวฉัน ฉันก็
 แปลกใจ จึงให้รับหมอบัว (ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาอดิวิณอำนาจเวส)
 มาดู พอหมอบัวเห็นอาการก็หน้าเสีย เรียกฉันไปนั่งด้วยฉันให้ห่างคน
 อื่น แล้วบอกว่า เป็นโรคกลัวน้ำด้วยพิษหมาบ้า ไม่มีทางที่จะรักษาให้
 หายเสียแล้ว ฉันได้ฟังยังไม่อยากเชื่อ ด้วยเวลานั้นอาการคนไข้ทรุดลง
 เพียงต้องลงนอนยังพูดจาได้ แต่อาการที่ฉันไม่เคยเห็น เป็นกิริยาโรค

กตัญญูตรงกับคำรางวัลอย่างหมอบัวว่าจันทน์ ฉันบอกผู้อื่นเพียงว่าเป็นโรคเกิดจากพิษหมาบ้ากัด มิได้ให้ใครรู้ว่าจะไม่รอด เพราะเกรงจะเกิดโรคภัยพิบัติให้คนไข้ใจเสีย เพิ่มทุกข์เวทนาหนักขึ้น แต่อาการโรคทรุดเร็ว พอถึงเวลาตีห้าฉันหนีหนีงูเห่ากัดฉันฉันเจ็บอยู่ไม่ถึง ๒๔ ชั่วโมง แต่ไม่มีอาการเช่นเคยได้ยินเขาเล่ากันว่าคนจะตายด้วยพิษหมาบ้า มักร้องเป็นเสียงเห่าหอน หรือน้ำลายฟอดฟูมปากอย่างหนึ่งอย่างใด

เมื่อหนีงูเห่าถูกหมาบ้ากัดที่พระปฐมเจดีย์ เป็นเวลาไปตามแต่ใจคนรักกันมาก ครั้นเช็ดฉันฉันจึงมีคนส่งสาร จันทน์เป็นเรือโจษกันแพร่หลาย มีมิตรของฉันคนหนึ่งเข้าใจว่าฉันหมอบัวมาโนต์ฝรั่งเศษ ซึ่งเป็นผู้ทำหนองปลวกผีตาขมาพูดแก่ฉันว่า ที่จริงหนีงูเห่าไม่ควรตาย เพราะหมอบัวป่าเตอร์พบวิธีรักษาโรคกตัญญูได้แล้ว ถ้าหนีงูเห่าอยู่ในยุโรปหรือแม้เพียงอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน ฉันมีสถานป่าเตอร์ก็จะรักษาหายได้โดยง่าย ที่ต้องตายเพราะไม่มียาในกรุงเทพฯ เท่านั้น เขาเห็นว่าถ้าหากฉันคิดตั้งสถานป่าเตอร์ที่ในกรุงเทพฯ ด้วยเหตุที่ถูกตายครั้งนั้น คงจะสำเร็จได้ เพราะคนส่งสารมีมาก คนที่หวาดหวั่นเกรงจะเป็นเช่นเดียวกับฉันในครอบครัวของเขาจะมี และการที่จะตั้งสถานป่าเตอร์ก็ไม่ยากหรือจะต้องสิ้นเปลืองเท่าใดนัก ถ้าฉันบอกบุญเรียไว้ในเวลานั้น คงจะได้เงินพอแก่การ ฉันเห็นชอบด้วย เพราะเมื่อฉันไปยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้เคยไปตั้งสถานป่าเตอร์ที่เมืองปารีส ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นไม่นาน ฉันหมอบัวป่าเตอร์เองเป็นผู้นำฉันเที่ยวดูทั่วทั้งสถาน และให้ดูวิธีทำสัตว์มดตั้งแต่เจาะหัวกระต่าย

012706

-2.ก.พ. 2520

เขาพิษหมาบ้าฉีดยาในสมอง ให้พิษเกิดในตัวกระต่ายก่อน เมื่อกระต่าย
ตายด้วยพิษนั้นแล้ว เขาเอาน้ำในซากกระต่ายมาผสมยาทำเป็นยารักษา และ
ให้เด็กยารักษาเด็กคนหนึ่งซึ่งถูกหมาบ้ากัดให้ฉีดยา ฉะนั้นได้เคยเห็นแล้วดัง
ว่ามา และตัวหมอมานอนเองก็ได้เคยไปศึกษาในป่าดงเคอร์ธถานที่เมือง
ปารีส วิชาทำยารักษาไม่ต้องหาใครมาใหม่ คิดดูการที่จะตั้งสถานป่าดงเคอร์
ในกรุงเทพ ฯ มีเพียงหาที่ตั้งอย่างหนึ่ง หาเครื่องใช้อย่างหนึ่ง ส่วนคนที่
เป็นลูกมือทำการ ก็อาจจะใช้พวกทำพันธุ์ของปลุกผีตาชได้ ด้วยรวม
การทำยารักษาทั้งสองอย่างเข้าด้วยกัน ไม่ต้องเพิ่มเติมผู้คนขึ้นเท่าใดนัก ฉะนั้น
จึงกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต แล้วประกาศบอกบุญเรียกรักรเงิน
ทุนที่จะตั้งสถานป่าดงเคอร์ธถานในกรุงเทพ ฯ ก็มีผู้ศรัทธาช่วยกันมากทั้งไทย
และพวกชาวต่างประเทศ ฉะนั้นอาศัยพระยามหาอำมาตย์ (เส็ง วิริยะศิริ)
กับหมอมานอนได้เป็นกำลังในครั้งนั้น ในไม่ช้าก็ได้เงินพอแก่การตั้ง
สถานป่าดงเคอร์ธถานของกระทรวงมหาดไทยที่ริมโรงเรียนเด็ก และย้าย
สถานทำพันธุ์ของปลุกผีตาช ณ พระปฐมเจดีย์เข้าร่วมกัน เมื่อจัดการ
เตรียมพร้อมแล้ว ได้เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จไปทรงทำพิธีเปิดสถานป่าดงเคอร์ธถาน (เวลานั้นเรียกว่า บัณฑิตสถาน)
เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ ต่อมาหมอมานอนเกิดอาการป่วยเจ็บ
ต้องลาออก แต่ก็ได้หมอโรแบต์ฝรั่งเศสมาแทน ทรงคุณวุฒิและมีใจ
รักงานเช่นเดียวกับหมอมานอน ก็อาจรรักษาโรคพิษหมาบ้าสำเร็จประโยชน์
ได้ในเมืองไทยเท่านั้น และสถานป่าดงเคอร์ธถาน ต่อมาภายหลังโอนไป
ขึ้นอยู่กับกรมการสาธารณสุข หมอโรแบต์ก็ย้ายตามไปทำการเป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น

โดยลำดับมาจนขยายใหญ่โต เป็นสถานเสาวภาอยู่บัดนี้

ที่สถานเสาวภา มีรูปหม่อมเจ้าหญิงบรรดศิริสารอย่างปั้นครึ่งตัว
หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ตั้งอยู่รูปหนึ่ง เป็นอนุสรณ์ซึ่งเธอเป็นมูลเหตุให้เกิด
สถานป่าสัตรีในเมืองไทย ฉันไปเห็นรูปนั้นเมื่อใด ก็นึกว่าเธอคงไปสู่
สุคติภูมิ เพราะชีวิตของเธอช่วยชีวิตเพื่อนมนุษย์ในเมืองไทยได้มาก

อิสถศาลา

เมื่อคราวประชุมเทศบาลใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ที่ประชุมปรึกษาดก
กันว่าจะตั้งอิสถศาลา (เวลานั้นเรียกอิสถศสถาน) ขึ้นตามหัวเมือง
ความคิดที่จะตั้งอิสถศสถานนั้น ในบริเวณเมืองหนึ่งจะให้มีอิสถศาลา
แห่งหนึ่ง มีเรือนที่อยู่ของหมอ มีห้องรักษาคันไซ้ และมีร้านขายยา
ต่าง ๆ รวมอยู่ด้วยกัน สร้างด้วยเงินบอกบุญเรื่อยไป ให้หมอหลวง
ประจำเมืองเป็นผู้จัดการอิสถศสถานนี้ และให้ได้ส่วนกำไรเป็นประโยชน์
ของคนด้วยในการบางอย่างที่รัฐบาลอนุญาต

การรักษาคันไซ้ที่อิสถศสถานนี้ ให้หมอหลวงใช้เวลาดอกหน้าที่ คือ
ที่ต้องไปตรวจเรือนจำและรักษาข้าราชการเป็นต้น รับรักษาคันไซ้ให้
ราษฎรที่ไปยังอิสถศสถานแต่เวลา ๓ โมงเช้า (๘ นาฬิกา) จนถึงวันทุก
วัน แลแต่ใครจะขอให้ตรวจและรักษาโรค หรือรักษานาตเจ็บและให้
ปลูกฝี ให้หมอทำเป็นทาน

ยารักษาโรคต่าง ๆ นั้นให้เป็นของตัวหมอขายเอง รัฐบาลขายเชิ
ยาอิสถศสถานให้หมอเพียงเท่านั้น และหมอจะหาขายอื่นไปขายด้วยก็ได้

ให้หมอบอกบุญเรี่ยไรค่ายาสำหรับรักษาคนอนาถาด้วยอีกส่วนหนึ่ง

การตั้งโฮสเทลค่าตำเร็จจำ ด้วยต้องบอกบุญเรี่ยไรหาทุนให้พอ
ก่อนจึงตั้งได้ จะจัดได้ก็แห่งในสมัยเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ฉันไม่ทราบแน่ จำได้แต่ที่พระปฐมเจดีย์แห่งหนึ่ง ก็ตำเร็จประโยชน์ดี

การบำรุงอนามัยตามหัวเมืองที่ฉันได้เคยมีหน้าที่เกี่ยว จำได้ตามที่
เล่ามาถึง พ.ศ. ๒๔๕๗ ฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมาได้ ๒๓ ปี
ถอยถ่วงถึงลงทงงานไม่ไหวเกิดอาการป่วยเจ็บ ก็ต้องถวายเวนคืนตำแหน่ง
เป็นต้นหน้าที่เกี่ยวข้องกับการปกครองหัวเมืองแต่เพียงนั้น

นิทาน

เรื่องลานช้าง

เมื่อฉันเป็นเด็กบรรดาศักดิ์กรมมหาดไทย ได้ไปตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลอุดร กับมณฑลอุดร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ และได้เขียนเล่าเรื่องที่ไปครั้งนั้นให้หอพระสมุดพิมพ์แต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ แล้ว ในนิทานนี้จะพรรณนาว่าแต่ด้วยธรรมเนียมกับของแปลกประหลาด ที่ฉันได้พบเห็นเมื่อไปครั้งนั้น เป็นเรื่องยาวอยู่สักหน่อย จึงแบ่งเป็นนิทาน ๒ เรื่อง เรียกว่า “เรื่องลานช้าง” เรื่องหนึ่ง “เรื่องแม่โขง” เรื่องหนึ่ง ส่วนเรื่องราวที่ไปจะบอกเพียงให้รู้ว่าไปทางไหนบ้าง

ทางที่ไป

ฉันออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ไปด้วยรถไฟพิเศษ จนถึงเมืองนครราชสีมา ออกจากเมืองนครราชสีมาไปมณฑลอุดร ชี้นำไป ๑๕ วันถึงเมืองหนองคาย ครึ่งวันรัฐบาลฝรั่งเศสมีแก่ใจจัดเรือไฟซ้อดาแควนเดียวให้เป็นพาหนะสำหรับข้าหลวงดำหนึ่ง กับเรือไฟสำหรับบรรทุกของดำหนึ่งส่งมาให้ฉันใช้ทางดำแม่น้ำโขง จึงลงเรือไฟมาจากเมืองหนองคาย ระยะทาง ๔ วันถึงเมืองนครพนม ขึ้นเดินบก ชี้นำจากเมืองนครพนมทาง ๓ วันถึงเมืองดงเจน จากเมืองดงเจนเดินบกวกกลับ

ลงไป ๓ วัน ถึงพระธาตุพนม^๑ ริมแม่น้ำโขงตรงเรือยาวพายต้องจากพระ
 ธาตุพนมทาง ๒ วันถึงเมืองมุกดาหาร^๒ ขึ้นเดินบกแต่เมืองมุกดาหารเข้า
 มณฑลอีสาน ทาง ๕ วันถึงเมืองยะโสธร^๓ เวลานั้นข้าหลวงบันเขตแดน
 ไทยกับฝรั่งเศสกำลังประชุมกันอยู่ที่เมืองอุบล^๔ ฉะนั้นจึงไม่ไปเฝ้ากรมหลวง
 สรรพสิทธิประสงค์^๕ เป็นแต่ได้ส่งหนากันด้วยโทรศัพท์^๖ ออกจากเมือง
 ยะโสธรเดินบกไปเมืองเสดภูมิ^๗ เมืองร้อยเอ็ด^๘ แล้วผ่านเมืองมหาสารคาม
 มาในเขตมณฑลอีสาน ทาง ๗ วันถึงเมืองฉะเชิงชลายเขตมณฑลนคร-
 ราชสีมา^๙ แล่นมาทาง ๓ วันถึงเมืองพิมาย^{๑๐} ได้รับสารตรากระทรวง
 มหาดไทย ว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าไปพักที่เมือง
 นครราชสีมา ด้วยเป็นเวลามีกาฬโรค^{๑๑} ออกจากเมืองพิมาย เดินทาง ๒ วัน
 มาถึงบ้านท่าช้างห่างเมืองนครราชสีมา ๔๕๐ เส้น จึงพักแรมอยู่^{๑๒} แล้ว
 ออกเดินแต่ดึก มาถึงสถานีรถไฟ^{๑๓} พอได้เวลาขึ้นรถไฟพิเศษกลับมาถึง
 กรุงเทพฯ ๑ ในวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๘^{๑๔} นั้น รวมเวลาที่ไปตรวจ
 หวัดเมือง^{๑๕} ครบ ๓ เดือนหย่อน ๔ วัน ซึ่งสามารถไปได้นานวันถึงเพียงนั้น
 เพราะทางที่ไปเลียบสายโทรเลขไปโดยมาก เป็นบุญคุณของอธิบดีกรม-
 โทรเลขที่ให้พนักงานไปกับฉันด้วยพวกหนึ่ง ถึงที่พักแรมเขาเอาเครื่องค่อ
 เข้ากับสายโทรเลข^{๑๖} อาจจะถูกกับกรุงเทพฯ ได้ทุกวัน ที่ออกห่างทาง
 โทรเลขจะถูกกับกรุงเทพฯ ไม่ได้ไม่กี่วัน การสมาคมกับกรุงเทพฯ ๑
 เมื่อไป^{๑๗} ครบนั้นจึงสะดวกยิ่งกว่ามณฑลที่ใด ๆ บางแห่ง เช่นมณฑล
 เพชรบูรณ์เป็นต้น คอนไปในมณฑลอุดร^{๑๘} สืบฤดูหนาวเย็นสบายดี บาง
 ที่ถึงเย็นเกินต้องการ เช่นเมื่อวันพักแรมที่ตำบลนาซวย^{๑๙} แขวงจังหวัด

หนองคาย ปรอทลงถึง ๓๘ ตักร์ฟาเรนไฮต์ ยิ่งอีก ๖ ตักร์ก็จะถึงน้ำแข็ง
 นั้นไม่เคยพบหนาวที่ไหนในเมืองไทยเหมือนวันนั้น แต่มาดับฤดูร้อนเมื่อ
 ชาติบ้านเกิดจะถึงมณฑลนครราชสีมา ก็ร้อนจัดเหลือทน จนต้องเปลี่ยน
 เวลาเดินทาง ออกเดินแค่ถึง ๕ นาฬิกา มีคนถือคบแสงต้องข้างทางไป
 จนรุ่งสว่าง แล้วรีบไปให้ถึงที่พักแรมแค่ก่อน ๘ นาฬิกา กินอาหารแล้ว
 ก็เที่ยวหาโรงแรมราคาถูกตัวร้อนแสบแดดไปจนเวลาเย็น จึงเดินเที่ยวตรวจ
 ราชการต่าง ๆ แต่เดินทางด้วยไม่ประมาท ก็ห้ามใครที่ไปด้วยกันเจ็บไข้
 อย่างใดไม่ พรรณนาการเดินทางแล้ว แต่นี้จะกล่าวแต่เฉพาะสิ่งเฉพาะ
 อย่างต่อไป

วินิจฉัยชื่อเมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมา มีชื่อเป็น ๒ ชื่อ แต่ก่อนมาคนทั้งหลายเรียก
 ว่า “เมืองโคราช” ทั่วไปเรียกว่า “เมืองนครราชสีมา” แต่ในทาง
 ราชการ ถึงเดี๋ยวนี้ราษฎรก็ยังเรียกกันว่า “เมืองโคราช” เป็นพื้น เหตุ
 ไหนจึงมี ๒ ชื่อเช่นนั้น นั้นเคยคนเคาเงอนแต่เมื่อขึ้นไปเมืองนครราชสีมา
 ครั้งแรก เวลานั้นไปรถไฟได้เพียงตำบลทับกวางในคงพระยาไฟ แล้ว
 ต้องขึ้นมาต่อไป เมื่อขึ้นไปพักแรมที่บ้านสูงเนิน เขาบอกว่าในอำเภอนั้น
 มีเมืองโบราณอยู่ ๒ เมือง ฉันจึงให้เขาพาไปดู เห็นเป็นเมืองย่อม ๆ ไม่
 ด้ใหญ่โตนัก แต่ก่อปรการด้วยศิลา และมีของโบราณอย่างอื่น แดคง
 มีชื่อว่าเป็นเมืองสร้างเมื่อครั้งดมีชุมชนทั้ง ๒ เมือง เมืองหนึ่งคงอยู่ทาง
 ฝั่งซ้ายลำตะคอง อันเป็นลำธารมาแต่เขาใหญ่ น้ำไหลไปตกถ้ำน้ำมุด

อกเมืองหนึ่งอยู่ทางฝั่งขวาใต้คลอง แต่ไม่ห่างไกลกันนัก เมืองทางฝั่งซ้ายเรียกชื่อว่า “เมืองเด็มาร้าง” เมืองทางฝั่งขวาเรียกชื่อว่า “เมืองเก่า” ดังเหตุเครื่องหมายคำสอนาคนผู้สร้างเมืองเด็มาร้างจะถือคำสอนาพราหมณ์ ผู้สร้างเมืองเก่าจะถือพระพุทธศาสนา ฉะนั้นจำได้ว่ามีพระนอนศิลาขนาดใหญ่อยู่ที่เมืองเก่าองค์หนึ่ง ครั้นไปถึงเมืองนครราชสีมา เห็นลักษณะเป็นเมืองฝีมือไทยสร้างเมื่อภายหลัง ๒ เมืองที่กล่าวมา ก่อน รู้ได้ด้วยบ้อมปรการถ่วงก่อด้วยอิฐ และรอบเขาแท่งศิลาจำหลักจากปราสาทหิน ครึ่งซอมมาก่อนแซมกับอิฐก็มีหลายแห่ง เมื่อได้เห็นทั้ง ๓ เมืองดังว่ามา สันนิษฐานจึงเห็นว่า “เด็มาร้าง” น่าจะมีก่อนเพื่อน เดิมเห็นจะเรียกว่า “เมืองเด็มา” เมืองนี้ “เมืองเก่า” เพราะเหตุอันใดอันหนึ่ง ทั้งเมืองเด็มาเป็นเมืองร้าง คำว่า “ร้าง” จึงติดอยู่กับชื่อเมืองเด็มา เหตุใดจึงเรียกชื่ออีกเมืองหนึ่งว่า “เมืองเก่า” นั้นก็พอคิดเห็นได้ เพราะคำว่า “เก่า” เป็นคู่กับ “ใหม่” ต้องมีเมืองใหม่จึงมีเมืองเก่า แสดงความว่าเมืองเด็มาตั้งอยู่ที่ตำบลสูงเนิน ครั้นสร้างเมืองนครราชสีมา เดียวกันนั้น ย้ายมาอยู่เมืองใหม่แล้วจึงเรียกเมืองเด็มาว่า “เมืองเก่า” แต่เมื่อเมืองยังคงอยู่ที่เมืองเก่า ต้องมีชื่อเรียกเมืองนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะจะเรียกว่า “เมืองเก่า” เมื่อยังไม่มี “เมืองใหม่” ไม่ได้ ชื่อนี้ที่ฉันคิดเห็นว่า เมื่อสร้าง “เมืองเก่า” ในสมัยซอม พวกพราหมณ์คงเอาชื่อ “เมืองโคราชบุรี” ในสมัยิมประเทศ อันอยู่ข้างใต้ไม่ห่างกับเมืองกบิลพัสดุ์ ที่พระพุทธองค์เสด็จประทับเมื่อยเป็นพระโพธิสัตว์มาชานาน อย่างเดียวกับเอาชื่อเมืองอื่นๆ ในอินเดียมาชานานในประเทศนี้

อีกหลายเมือง เช่น เมืองอยุธยาและเมืองลพบุรี เป็นต้น เมืองเก่าเดิม
คงเรียกว่า เมืองโคราฆะปุระ อันเป็นมูลของชื่อที่เรียกเพี้ยนมาว่า เมือง
โคราช ยังคิดเห็นต่อไปอีกว่า ชื่อที่เรียกเมืองใหม่ว่า “เมืองนครราช
ดัมมา” น่าจะเอาชื่อ “เมืองโคราฆะ” กับ “เมืองเสมา” มาผสมกัน
ประดิษฐ์เป็นชื่อ “นครราชดัมมา” ด้วย

ส่วนตัวเมืองนครราชดัมมาเดี๋ยวนี้ ฉันพิจารณาดูลักษณะที่สร้างกับ
ทั้งขนาดและแผนผังทรงรูปบ่อมปรางกร ตะม้ายเหมือนกับเมืองนครศรี-
ธรรมราชมาก เห็นว่าจะสร้างในสมัยเดียวกันทั้ง ๒ เมือง แต่จะสร้างใน
รัชกาลไหนในกรุงศรีอยุธยา ฉันนึกว่าได้เคยเห็นในหนังสือฝรั่งแต่งแต่
โบราณเรื่องหนึ่ง ว่าในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อ
เขียนนิทานเรื่องนี้ขึ้นหนังสือนั้นไม่ออกจึงไม่กล้าเขียนขึ้น กล่าวได้โดยมี
หลักฐานแต่ว่า สร้างก่อน พ.ศ. ๒๒๒๕ เพราะในเรื่องพงศาวดารมีว่า
เมื่อสมเด็จพระนารายณ์สวรรคต พระเพทราชาซึ่งได้ราชสมบัติ เมือง
นครราชดัมมากับเมืองนครศรีธรรมราชตั้งแข่งเมือง กองทัพในกรุงออกไป
ตีได้ด้วยยาก เพราะมีบ่อมปรางกรทั้ง ๒ เมือง

ถนนนกระเรียน

ในเขตจังหวัดนครราชดัมมา ตามทางไปมณฑลอุดรมีทุ่งใหญ่
หลายแห่ง ที่ทำไร่นาไม่ได้เพราะเป็นที่ลุ่ม เวลาคูณแล้งดินแห้งแข็งกระด้าง
หากไถไม่ลง ถึงฤดูฝนตกดินอ่อน ถ้าหากไถทำไร่นา พอปลูกพันธุ์ไม้

ขยายก่อกิดดำเนินยังไม่ทันออกพืชผล ก็ถึงเวลาน้ำป่าไหลหลากลงมาซัง
 ในท้องทุ่งนั้น ท่วมพันธุไม้ตายหมด เป็นอย่างนั้นทุกปี จึงไม่มีใครไป
 ทำนา มีแต่กอหญ้าที่ตนเอง แล้วยกน้ำท่วมเหือดแต่ซากอยู่ในท้องทุ่ง เขา
 บอกว่าถึงฤดูแล้งมีนกกระเรียนมาทำรังไข่กับแผ่นดินในทุ่งว่างนั้นคงหมื่น
 คึ่งแสน พอจนถึงฤดูฝน ลูกบินได้ก็พากันหายไปหมด ถึงฤดูแล้งหน้า
 ก็กลับมาทำรังอีกเสมอทุกปี นกกระเรียนที่มีเสียงกันตามบ้าน ในกรุงเทพฯ
 ถ้วนคักเขาถูกนกไปจากทุ่งนั้นทงนั้น เมื่อฉันเดินทางจากเมืองนครราชสีมา
 ไป ๒ วันถึงทุ่งมะค่า ก็เห็นฝูงนกกระเรียนทำรังอยู่มากมายอย่างเขาวัว
 พอฉันเห็นคนหมู่ใหญ่ก็ตื่นพากันทิ้งรังพากันบินหนีขึ้นไปร่อนอยู่เต็มท้องฟ้า
 ดูจำนวนนกนับด้วยหมื่น ไม่เคยเห็นมีที่ไหนเหมือน ในเมืองไทยนกกระ
 เรียนก็ไม่มีชุม เคยเห็นซิ่นตาแต่ที่เขาจับเอามาเลี้ยงไว้ แต่นกกระเรียน
 เกือบไม่มีใครจะได้เห็น จึงพิศวงว่าไฉนนกกระเรียนนับหมื่นจึงพร้อมใจ
 กันมาทำรังในทุ่งมะค่า และมาเสมอทุกปี พิศระหัดไปเข้าเคাঁที่พวกนก
 ปรานญ์ในยุโรปเขาสอบสวน ได้ความว่า มีนกบางชนิดย้ายที่อยู่ไปต่าง
 ทวีปตามฤดูกาลเสมอทุกปี ยกตัวอย่างดังเช่นนก “สตอก” Stork รูป
 ร่างคล้ายกับนกผักกาวของไทย เวลาฤดูร้อนชอบไปเที่ยวอาศัยทำรังออก
 ลูกบนหลังคาเรือนคนในยุโรปข้างฝ่ายเหนือ พอจะเข้าฤดูหนาวมันก็พากัน
 บินหนีออกจากยุโรปไปอยู่ในทวีปอาฟริกา จนถึงฤดูร้อนจึงกลับไปทำรัง
 ในยุโรปอีก เบียดกันไปเบียดกันมาอย่างนั้นเสมอทุกปี ชะรอยนกกระเรียนที่
 มาทำรังในทุ่งมะค่าก็จะทำนองเดียวกัน อาจจะเป็นนกกระเรียนที่แยกย้าย
 กันอยู่ตามประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเซียนี้ มันรู้วันด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง

ว่าที่ทุ่งมะค่าในเมืองไทยเหมาะแก่การทำรังออกตูกยิ่งกว่าที่อื่น ๆ ถึงฤดู
ทำรังก็มารวมกันทำรังใต้ที่ทุ่งมะค่า จำนวนนกกระเรียนจึงมากนับหมื่น
เพราะมาแต่หลายประเทศด้วยกัน หาใช่นกกระเรียนในเมืองไทยเท่านั้นไม่
นกพันธุอื่นที่มาอยู่ในเมืองไทยแต่บางฤดูก็ยังมีอีก เช่นนก “ปากง่าม”
Snipe ก็มีแต่ในฤดูทำนา เขาตรวจได้ความว่ามันทำรังออกตูกอยู่ใน
ภาคใต้ของประเทศไทยด้วย ถึงฤดูจึงไปเที่ยวหากินตามประเทศอื่น ๆ
ในเขตแดนของประเทศนั้น ๆ มีอาหารบริบูรณ์ ถึงนกอื่นที่ทำการให้คนกิน
อยู่ตามเกาะในทะเล พอถูกบินได้มันก็หายไปหมด ไม่รู้ว่าไปไหน จนถึง
ฤดูทำรังก็บินมาจับคู่กันใหม่เต็มทุกปี นิสัยดีตัวมันรู้จักโลกได้ดีตาม
ประสาของมัน เป็นแต่มนุษย์ไม่รู้ว่ามันบอกเล่ากันอย่างไรเท่านั้น

ไทยลานช้าง

ฉันเดินออกไปจากเมืองนครราชสีมา ๕ วัน เข้าเขตมณฑลอุดรที่
เมืองชนบท พอถึงเมืองชนบทก็เห็นชาวเมืองผิดกับเมืองนครราชสีมา
ทั้งเครื่องแต่งตัวและพยางค์เสียงภาษาไทยแปร่งไปอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งชาว
กรุงเทพฯ ถ้าคุยกันมาแต่ก่อนว่าเป็นลาว แต่เดี๋ยวนี้รู้กันมากแล้วว่า
เป็นไทยมิใช่ลาว ถึงราชการแต่ก่อนก็อ้างว่าหัวเมืองในมณฑลพายัพกับ
มณฑลอุดรและอีสานเป็นเมืองลาว เรียกชาวมณฑลพายัพว่า “ลาว
พุงดำ” เพราะผู้ชายชอบดัดผมดั่งแต่พุงลงไปจนถึงเข่า เรียกชาว
มณฑลอุดรและอีสานว่า “ลาวพุงขาว” เพราะไม่ได้ดัดผมอย่างนั้น
เมื่อจัดหัว เมือง ขาย พระราช อาณาเขต เป็น มณฑลใน รัชกาลที่ ๕ รว

พ.ศ. ๒๔๓๓ แรกก็ขนานนามหัวเมืองดาวพุงคำว่า “มณฑลดาวเฉียง” ขนานนามหัวเมืองดาวพุงว่า “มณฑลดาวพวน” มณฑลหนึ่ง “มณฑลดาวกาว” มณฑลหนึ่ง เป็นเช่นนั้นมาจนถึงสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครอง พระราชอาณาจักรตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นต้นมา ด้วยทรงพระราชปรารภว่า ลักษณะการปกครองแบบเดิม นิยมให้เป็นอย่างประเทศราชธิราช Empire อันมีเมืองคนต่างชาติดั้งภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองชายพระราชอาณาเขต ๓ มณฑลนั้นเป็น “เมืองดาว” และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นชน “ชาติไทย” ว่าดาว แต่ลักษณะการปกครองอย่างนั้นพ้นเวลาอันสมควรเสียแล้ว ถ้าคงไว้จะกดขี่ให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ลักษณะการปกครอง เปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขต Kingdom ประเทศไทยรวมกัน เด็กประเพณีที่เมืองประเทศราชถวายต้นไม้ทองเงิน และให้เปลี่ยนนามมณฑลดาวเฉียงเป็น “มณฑลพายัพ” เปลี่ยนนามมณฑลดาวพวนเป็น “มณฑลอุดร” และเปลี่ยนนามมณฑลดาวกาวเป็น “มณฑลอีสาน” ตามทิศของพระราชอาณาเขต ทั้งให้เด็กเรียกไทยชาวมณฑลทั้ง ๓ นั้นว่าดาวด้วย แต่นักเรียกรวมกันว่า “ไทยเหนือ” แทนเรียกว่าดาว ถ้าเรียกแยกกันก็เรียกตามชื่อมณฑลที่อยู่ว่า ชาวมณฑลพายัพ ชาวมณฑลอุดร และชาวมณฑลอีสาน อย่างเช่นเรียกชาวมณฑลบักซ์ได้ฝ่ายตะวันตกว่า “ชาวนคร” (นครคีรีบรมราช) ครั้นมาถึงสมัยเมื่อเด็กมณฑลเสียแล้ว มีผู้โบราณคดีคนหนึ่งแต่งหนังสือ เอาชื่อของแว่น

แคว้นมณฑลพายัพแต่โบราณ มาใช้เรียกชาวมณฑลพายัพว่า “ชาว
 ถานนา” ฉันเห็นชอบด้วย จึงเอออย่างมาเรียกชาวมณฑลอุดรและอีสาน
 ในนิทานว่า “ชาวถานช้าง” ตามชื่อแคว้นแคว้นอื่นเป็นคู่กันกับ “ถานนา”
 มาแต่ก่อน

ไทยชาวถานช้าง มีลักษณะนิยมทอกลนด้นมาแต่ดั้งเดิมหลาย
 อย่าง ท่านผู้รู้มีแต่เจ้ามหาจักรี (อ้วน) เป็นต้น ได้เขียนอธิบายลง
 พิมพ์ไว้แล้วหลายเรื่องในนิทานนี้ ฉันจะเล่าถึงลักษณะนิยม แต่บาง
 อย่างที่ฉันได้เห็นเมื่อขึ้นไปครั้งนั้น

ประวัติบายศรี

ตั้งแต่เมืองชนบทไป จนถึงเมืองใหญ่ พวกชาวเมืองก็ทำพิธี
 บายศรีทำขวัญทุกเมือง คือ เขาของกินตวงเรียงในพานซ้อนกันต้องชั้นตาม
 ชั้น ประดับประดาด้วยดอกไม้สดอย่างประณีตบรรจง ขนาดของบายศรี
 ใหญ่หรือเล็กตามฐานะของเมือง พวกชาวเมืองเข้าชบวนกันแห่บายศรีมา
 ทำขวัญ เมืองใหญ่ก็มีชบวนแห่และเครื่องประกอบมากก่อน ถ้าเป็นเมือง
 น้อยคนเชิญบายศรีก็นำหน้า มีผู้เฒ่าต้องด่ามนำราษฎรชายหญิงเดิน
 ตามบายศรีมาตวงรอย ฉันนั่งรับที่มุขหน้าพลับพลา เขาเอาบายศรีมาตั้ง
 ที่ตรงหน้า คนที่มาทำขวัญนั่งหลังบายศรีก็ออกไป ถ้าที่บนพลับพลาไม่
 พอก็นั่งหาลงไปถึงในสนามหน้าพลับพลา เริ่มพิธีด้วยผู้เฒ่าที่เป่าหัว
 หน้าจุฑารูปเทียนเครื่องสักการะ แล้วว่าคำเชิญขวัญเป็นทำนอง บางคน
 เลี้ยงดี ทำนองก็ไพเราะน่าฟัง ความขนต้นของคุณพระรัตนตรัยและขอ

พรเทวดา แล้วประสิทธิ์พรให้แก่นันเป็นอเนกปริยาย เมื่อจบแล้วผู้เฒ่า
 เอาด้ายคาดข้อมือนัน ที่บางแห่งเวลาคาดด้ายนั้นคนที่มาด้วยแต่ละต้องตัว
 กันต่อ ๆ ไปจนหมด เป็นนัยว่าช่วยกันคาดด้ายทุกคน ที่บางแห่งเมื่อ
 ทำขวัญแล้วยังมีการพ้อนรำเป็นเครื่องมหรสพให้ดูด้วย อันประเพณีบาย
 ศีร์ทำขวัญนี้ ดูเป็นประเพณีโบราณของชนชาติไทย มีด้วยกันทุกจำพวก
 ชาวตานากก็ทำเหมือนกับชาวตานซำ ไทยในราชานันก็ยังมียี่ทำขวัญ
 เป็นแต่ไม่แห่บายศรี ดังเช่นทำขวัญเด็กก็ทำบายศรี มีของกินได้สามตก
 แต่งด้วยดอกไม้สด เรียกว่า “บายศรีปากชาม” มีผู้เฒ่าว่าคำเชิญขวัญ
 แล้วผูกด้ายคาดข้อมือให้เด็ก เมื่อเด็กจะโกนจุกหรือจะบวช ก็ทำขวัญ
 ด้วยมีบายศรี ต้องทำหลายชั้นคล้ายฉัตร และมีคนว่าคำเชิญขวัญ เป็น
 แต่เอาพืชเวียนเทียนของพราหมณ์เพิ่มเข้า พืชหลวงดำโขนเจ้านาย ก็
 เอาพานแก้ว ทอง เงิน ซ่อนกันเป็นบายศรีมเครื่องกระยา เป็นแต่เปลี่ยน
 ไปให้พราหมณ์เวียนเทียนผูกด้ายคาดข้อมือพระหัตถ์ แต่ห้ามสัตว์เชิญขวัญ
 ไม่ ถึงกระนั้นก็เห็นเป็นเค้าได้ว่าพิธีบายศรีเป็นพิธีดั้งเดิมของชนชาติไทย
 และไทยยังทำอยู่ทุกจำพวกจนบัดนี้

สมาคมไทยอย่างโบราณ

เวลานันไปเที่ยวตามบ้านเรือนราษฎร ได้ถามถึงการทำมาหากิน
 และประเพณีที่ปกครองบ้านเรือน ได้ฟังคำพูดชาวบ้านในมณฑลอุดร
 อธิบาย ยิ่งรู้ยิ่งพิศวง ด้วยเห็นว่าชนชาติไทยได้เคยถึงวัฒนธรรมมา
 แล้วหลายอย่าง ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ จะพรรณนาถึงหมู่บ้านในตำบลซึ่ง

ฉันได้ไปแห่งหนึ่งให้เห็นเป็นตัวอย่าง แต่เรียกชื่อว่าบ้านอะไรดีไปเสีย
แล้ว อยู่ในระหว่างเมืองชนบทกับเมืองขอนแก่น เป็นตำบลมีบ้าน ๓๐๐
หลังคาเรือนด้วยกัน ราษฎรในตำบลนั้น คราวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่งหนึ่ง
เรือนโรงในบ้านล้วนทำด้วยไม้มุงแฝก มีรั้วล้อมรอบบริเวณบ้าน ด้าน
บ้านตอนในรั้วทำสวนปลูกผักแพ้งทึบเป็นอาหาร กับคอกเลี้ยงหมู
เลี้ยงไก่ ด้านบ้านนอกรั้วออกไปทำไร่นาและสวนกล้วยสวนพลู สวน
ปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหมกับคอกเลี้ยงวัวควาย คอกหมู่บ้านออกไป
ถึงทุ่งนา พวกชาวบ้านต่างมีนาทำทุกครัวเรือน และถือกันเป็นธรรมเนียม
ว่าใครทำงานได้ต้องทำงานทุกคน ผู้ชายทำงานหนักเช่นทำนาและเลี้ยง
ปลุกัดวัว ทั้งทำการปลูกสร้างและแบกขนต่างๆ ผู้หญิงทำงานเบาอยู่กับ
บ้าน เช่น ทำสวนทำไร่ เลี้ยงไหมและไก่หมู ตลอดจนปั่นฝ้ายชักไหม
และทอผ้า ทุกครัวเรือนสามารถหาอาหารและสิ่งซึ่งจำเป็นจะต้องใช้ใน
การเลี้ยงชีพได้โดยกำลังกำลังคนเพียงพอไม่อดคอดฉันถามว่าสิ่งของที่ทำ
ไม่ได้เอง เช่นมีดพร้าและไม่ขัดไฟเป็นต้น หาได้ด้วยอย่างไร เขาบอก
ว่าดีดัวที่เขาเลี้ยงเช่นวัวควายไก่หมู ย่อมออกลูกมีเหลือใช้เสมอ ถึงปี
ก็มีคนพวกค้าขายดีดัว เช่นพวกที่ส่งหมูลงมาขายกรุงเทพฯ เป็นต้น ไป
เที่ยวซื้อ เขาขายดีดัวที่เหลือใช้ได้เงินพอซื้อของที่ต้องการทุกอย่าง ส่วน
การปกครองนั้น ใครเป็นพ่อบ้านก็ปกครองผู้คนในบ้านของตน หมู่บ้าน
อันหนึ่ง มีผู้ใหญ่ทุกคนนับถือเป็น "เจ้าบ้าน" ดูแล้วกว่าตัวผู้คนในหมู่บ้าน
นั้น และที่ดุดี "ตาแดง" เป็นนายตำบล ซึ่งเจ้าเมืองเลือกคนในตำบล
นั้นที่ผู้คนนับถือมาก คงเป็นหัวหน้าคนหนึ่ง เพราะฉะนั้นเมื่อครั้งพระราช-

บัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ที่กำนันผู้ใหญ่บ้าน จึงปรับเข้ากับวิธีปกครองอย่างโบราณที่เป็นอยู่แล้วได้โดยง่าย ว่าต่อไปถึงคดีธรรม ก็มีวัดซึ่งราษฎรช่วยกันสร้าง แล้วนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ไปอยู่ตั้งสอนศีลธรรม และวิชาความรู้แก่ชาวบ้าน ให้สืบบุรณประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรมทุกตำบล ลักษณะสังคมของไทยแต่โบราณ ถ้าว่าโดยย่อก็คือคนในตำบลหนึ่งมีที่อยู่ และมีที่ทำมาหากินพอกันไม่มีใครอดอยาก แต่ใครทำงานได้ต้องทำงานทุกคนทั้งชายหญิง ไม่มีคนดื้อรั้นอยู่เปล่าหรือเที่ยวขอทานใครกิน ทั้งตำบลไม่มีเศรษฐี และไม่มีคนจนเข็ญใจ จึงมีใครมีใครเป็นโจรผู้ร้าย เพราะอยู่เย็นเป็นสุขสบายด้วยกันหมด จึงเห็นควรนับว่าถึงวัฒนธรรมอย่างสูงตามสมควรแก่ท้องถิ่นด้วยประการฉะนี้

เมื่อคิดถึงถึงความประสงค์ของฝรั่งพวกโซเชี่ยลลิสม์ ซึ่งเห็นว่าต้องเฉลี่ยทรัพย์สินและสิทธิต่าง ๆ ให้มนุษย์มีเสมอภาคกัน จึงจะเป็นสุขนั้น หากดำริ่ถึงดั่งว่า ก็จะเป็นอย่างเช่นชาวมณฑลอุดรนี้เอง ถ้าจะขอวัดว่าสังคมโซเชี่ยลลิสม์มีมาในเมื่อไทยหลายร้อยปีแล้ว จะได้กระมัง

บ้านขุตุ

ยังมีวัฒนธรรมที่ไทยเคยมีมาแต่แต่โบราณอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งฉันได้ไปพบในมณฑลอุดร คือ ที่ตำบลหนองหญ้าปล้องในแขวงเมืองชนบทมีบ้าน “คนขุตุ” คือคนเป็น “โรคกฏฐัง” ตำบลหนึ่ง เขาว่าจำนวนคนกว่า ๓,๐๐๐ คน เห็นจะนับรวมทั้งคนไข้และคนคืบเป็นครอบครัวด้วย บ้านขุตุคนนี้จะคงมาแต่เมื่อใดไม่มีใครทราบ แต่พวกเขาเมืองว่าเป็น

กรรมเนี้ยมมาแต่โบราณทั่วทั้งมณฑลอุดร และน่าจะตลอดไปถึงมณฑล
อีสานด้วย ถือกัณฑ์ถ้าใครเป็นโรคกฏฐึง ต้องย้ายไปอยู่บ้านขลุทที่
ตำบลหนองหญ้าปล้องนั้น แต่ไปสร้างปลูกเรือนอยู่ และทำไร่นาหากิน
เหมือนอย่างคนสามัญ ไม่มีใครควบคุมกักขังอย่างไร เป็นแต่คนนอก
ครัวเรือนไม่เข้าไปอยู่ด้วย และไม่มีใครยอมรับคนเป็นโรคกฏฐึงไว้ใน
บ้าน ถือกัณฑ์เหมือนเป็นกฎหมายมาแต่ดึกดำบรรพ์ว่าถ้าใครเป็นโรค
กฏฐึง ก็ต้องย้ายไปอยู่บ้านขลุท และย้ายไปเองมิต้องมีใครขับไล่ จึงมี
จำนวนคนมากถึง ๓,๐๐๐ คน ถ้านั้นผู้ใหญ่บ้านที่ปกครองก็ตั้งอยู่ในพวก
กฏฐึง เมื่อฉันผ่านไปเขาเล่าให้ฟังว่า เมื่อเร็ว ๆ นั้น มีชายหนุ่มคนหนึ่ง
แต่งงานได้ไม่ช้าปรากฏว่าเป็นโรคกฏฐึง เจ้าตัวกลัวโรคจะติดเมียเตรียม
จะทิ้งมาแต่ตัว แต่เมียรักกลัวสามีเป็นโรคกฏฐึงตามมาอยู่ด้วย ได้ฟังนั้นก็
ถึงสสาร แต่หมอสั่งผู้เชี่ยวชาญการรักษาโรคกฏฐึง เขาว่าโรคนี้ไม่ติด
คนที่พ้องพานไปทุกคน แม้ลูกของคนกฏฐึงก็มีเชื้อโรคติดตัวมาแต่บางคน
ที่เป็นปกติไปจนตลอดชีวิตก็มี

คนกิดผิด

เมื่อฉันผ่านไปในช่วงเมืองกุมภวาปี ถึงตำบลบ้านดงเป็ดน้อย ผู้
นำทางเขาบอกว่าในตำบลนั้นมีพวก “ลาว” (ไทยแดนช้าง) ชาวเมือง
นครนายกที่อพยพกลับมาจากเวียงจันทน์ แต่หมดกำลังไม่สามารถจะลง
ไปถึงนครนายกได้ ยังต้องตั้งมาหากินอยู่ที่บ้านดงเป็ดน้อยหลายครัว

ฉันได้ยินแทบจะออกปากว่า “ตมหน้าหน้า” แต่หากจะอายใจด้วยความ
 สงสาร เพราะฉันเคยรู้เรื่องของคนพวกนั้นมาแต่ต้น ด้วยในหนังสือสัญญา
 ไทยทำกับฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๓๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) มีความข้อหนึ่ง
 ว่า “ถ้าชาวเรือค้าขายของชาวเวียงจันทน์ที่ไทยกวาดเป็นเชลยมา (เมื่อ
 รัชกาลที่ ๓) อยากจะกลับไปบ้านเมืองเดิม รัฐบาลจะยอมให้ไปไม่ขัด
 ขวาง” ดังนั้น แต่แรกไม่มีใครอยากไป ต่อมาฝรั่งเศสแต่งให้กรมการ
 ชาวเมืองเวียงจันทน์คนหนึ่ง เป็นพระยา แต่ชื่อไรฉันลืมไปเสียแล้ว จะ
 ตมมุขีเรียกในนิทานว่า “พระยาเมือง” กับพรรคพวกลงมาเที่ยวเกิด
 ก่อมเรือค้าขายชาวเวียงจันทน์ มีพวกที่อยู่เมืองนครนายกสมัครจะไปเมือง
 เวียงจันทน์ราวสัก ๒๐๐ คน เพราะพระยาเมืองมาสัญญาว่าเมื่อขึ้นไปถึง
 เมืองเวียงจันทน์ รัฐบาลฝรั่งเศสจะให้ที่ไรนา กับทั้งบ้านเรือนวัวควาย
 ไถคราดและเงินทุน ให้พอทำมาหากินเป็นสุขทุกคน ฉันให้เจ้าเมือง
 กรมการข้แจ้งว่าไม่จริงได้ดังว่าดอกก็ไม่เชื่อ พวกกันขายเหี้ยเรือนไรนา
 แล้วอพยพไป ต่อมาฉันได้ยินว่ามีพวกเวียงจันทน์ลงมาเกิดก่อกมคนอื่นอีก
 ฉันนึกจนถึงคำที่เขาพรรณนาว่านดัยแมวนั้น ถ้าใครตั้งหนังก้องมันก็โง่ง
 หลง ถ้าใครตั้งหลงมันก็แค้นท้อง จึงเปลี่ยนอุบายใหม่ คราวนี้ตั้งอย่า
 ห้ามปราม ถ้าใครอยากไปให้เจ้าเมืองกรมการสังเคราะห์ ช่วยหาคนชื่อ
 ไรนาวัวควายเร่งให้มันไปตามใจสมัคร ก็กลายเป็นอย่างแมวได้จริง ๆ
 ไม่มีใครไป ฝ่ายพวกที่อพยพไปคราวแรกนั้น ไปถึงเมืองเวียงจันทน์
 ก็ไม่ได้ตามผล ตามสัญญา ทั้งไปก็มีความรู้ว่า นา ทาง ดานข้าง ทำไม่ได้ผล
 มาก เหมือนนาทางข้างได้ก็พากันอพยพกลับมา ที่ยังมีทุนกลับมาได้ถึง

เมืองนครนายกมี ที่หมดทุนกตของตกค้างอยู่ที่บ้านต้องเปลี่ยว แต่เรื่อง
 นัยมีข้อขัดข้องไปอีก เมื่อวันนั้นไปถึงเมืองอุดรธานี เขากระซิบบอกให้ดู
 ชายคนหนึ่ง ซึ่งยืนรับอยู่ที่ชุมคร่อมถนนที่ท่ารับฉัน สังเกตดูเป็นคนกลาง
 คนอายุราวสัก ๕๐ ปี เขาบอกว่าคนนั้นแหละคือ พระยาเมืองที่ได้ลงไป
 เกิดยกล้อมคนที่เมืองนครนายก เมื่อกลับไปยังเมืองเวียงจันทน์ไปเกิด
 ผิดใจกับฝรั่งเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงอพยพครอบครัวของคนเข้ามา
 ขอพึ่งไทย พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรรับไว้ให้อยู่ในเมืองอุดรธานี แล้ว
 เสด็จให้เป็นนางงานทำชุมรับฉัน จึงยืนรับอยู่ที่ชุมนั้น

พระยาโพธิ์

เมืองอุดรธานี แต่เดิมเรียกว่า “บ้านเคื่อหมากแข้ง” เพิ่งตั้งเป็น
 “เมือง” เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ยังไม่มีอะไรที่น่าพรรณนาใน
 นิทาน นอกจากตัวพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์) ซึ่งเรียกต่อไป
 ตามสะดวกว่า “พระยาโพธิ์” ผู้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรในเวลา
 เมื่อฉันไปครั้งนั้น ด้วยเป็นคนเคยทำความชอบอย่างแปลก และมีความ
 สามารถก็เป็นอย่างแปลก แต่ตัวถึงอนิจกรรมเสียนานแล้ว ฉันรู้เรื่อง
 ประวัติอยู่บ้างจะเล่าฝากไว้ในนิทานนี้ เพื่อให้ความชอบความดีของพระ
 ยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์) ปรากฏอยู่อย่าให้สูญเสีย พระยาโพธิ์
 ดูเหมือนจะเป็นชาวเมืองจันทบุรี เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่กับกรม
 หลวงสรรพสิทธิประสงค์แต่เพียงวันหนุ่ม จะได้ศึกษามาแต่ก่อนอย่างไรบ้าง
 ไม่ปรากฏ แต่มาได้รับความอบรมด้วยตามแต่เจตคติพระองค์กรมหลวง

ธรรมพิธี ๖ เข้าวังและไปไหน ๆ อยู่เนื่องนิจ จนรู้จักเจ้านายขุนนาง
และขุนบรรมเนียมในราชสำนัก แม้ตัวฉันก็รู้จักพระยาโพธิวงศ์แต่ยังเป็น
มหาดเล็กกรมหลวงธรรมพิธี ๖ แต่จะเป็นเพราะเหตุใดหาทราบไม่ เมื่อ
กรมหลวงธรรมพิธี ๖ เสด็จออกไปรับราชการ ณ เมืองนครราชสีมา
และเมืองอุบล พระยาโพธิไม่ได้ตามเสด็จไปด้วย จึงขึ้นไปคิดค้าขายทาง
เมืองเหนือ เจ้าพระยาสุรสีห์หิวัศวงศ์ก็คิดเมืองเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑล
พิษณุโลก พบตัว เห็นเป็นคนมีแววดั่งจึงชวนรับราชการ ได้เป็นตำแหน่ง
ต่าง ๆ คงแค่ชั้นผู้น้อย เลื่อนขึ้นไปโดยลำดับด้วยความสามารถจนได้
พระดีสงคราม ผู้ว่าราชการนครดิด

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ เกิดเหตุพวกผู้ร้ายเงี้ยวปล้นได้เมืองแพร่ เวล
นั้นเมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์ ๖ ลงมารับตำแหน่งปลัดมณฑลของกระทรวง
มหาดไทย แทนพระยามหาอำมาตย์เมื่อไปรับราชการยุโรป และตัวฉัน
ก็ได้เคยไปเมืองเหนือ และเคยเดินแต่เมืองนครดิดไปเมืองแพร่ รู้เบาะ
แถมมีจำเนายอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ คน พอได้รับโทรเลขบอกข่าวเกิดผู้ร้ายเงี้ยว
ฉกฉวยแรก เมื่อพวกผู้ร้ายได้เมืองแพร่ได้แล้ว ปรึกษากันในขณะนั้น เห็น
ว่าพวกเงี้ยวคงกำเริบเลยลงมาตีเมืองนครดิด เพราะเป็นเมืองที่มั่ว
ดินมากและไม่มีใครรู้ตัว จึงรับมีโทรเลขไปยังเมืองนครดิดฉบับหนึ่ง
ถึงพระยาโพธิให้รวบรวมกำลัง กับเครื่องศาสตราวุธ รีบยกไปกักทางที่
ช่องเขาพริ้งอันเป็นที่คับขันในทางเดินมายังเมืองนครดิด โทรเลขอีก
ฉบับหนึ่งถึงพระยาสุรสีห์ (จำไม่ได้ว่าตัวชื่อไร และเวลานั้นยัง
เป็นพระมีนามว่าอย่างไร) ผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลกถึงให้รวบรวม

กำลังและศักดิ์ราวุธ ยกจากเมืองสุวรรณโคตรขึ้นไปเมืองแพะ ทางเมือง
 ดองอ๊กของหนึ่ง พระยาโพธิยกไปถึงเขาพริกก็พบเงวยกลงมาคังคาคไว้
 ได้รับกับเงวยทปางคนผิง ๒ วันก็ทพอกเงวยไว้ได้ พอพอกเงวยรู้ว่า
 กำลังเมืองสุวรรณโคตรยกขึ้นไปเมืองแพะทางข้างหลังอ๊กของหนึ่ง ก็พากัน
 ถอยหนีจากเขาพริกกลับไปเมืองแพะ พระยาโพธิรับเงวยป้องกันเมือง
 อุตรดิตถ์ไว้ได้ครั้งนั้น เป็นแรกที่ปรากฏเกียรติคุณ ได้รับพระราชทาน
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเลื่อนบรรดาศักดิ์จากที่พระสังฆสงครามขึ้น
 เป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ เป็นบำเหน็จความชอบ ต่อมาเมื่อ
 เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพแล้ว พระยา
 โพธิได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก แต่ไม่ช้าก็ย้ายไปเป็นสมุห-
 เทศาภิบาลมณฑลอุดร เป็นด้วยดำคัญกว่ามณฑลพิษณุโลก เพราะอยู่ต่อ
 แดนต่างประเทศ และอาณาเขตกว้างใหญ่ ผู้คนพลเมืองมากกว่ามณฑล-
 พิษณุโลก นอกจากนั้นเห็นว่าเหมาะแก่คุณวิเศษ เฉพาะตัว
 พระยาโพธิด้วย เพราะดังเกิดมาตั้งแต่ยังเป็นผู้ว่าราชการ เมืองอุดรติด
 อันเป็นที่ประชุมชนต่างชาติต่างภาษา ไปมาค้าขายเป็นอันมากอยู่เนื่องนิจ
 เห็นว่าพระยาโพธิมีอิทธิพลยึดเหนี่ยวกับคนต่างชาติต่างภาษา สามารถวาง
 คนให้คนต่างจำพวกเคารพนับถือ เมื่อไปอยู่มณฑลอุดรก็ปรากฏคุณ
 วิเศษเช่นว่ามา พึงเห็นเช่นพระยาเมืองชาวเวียงจันทน์ มาขอพึ่งคังเดา
 มาแล้ว และยังมีเรื่องดำคัญกว่านั้น จะเดาให้เห็นเป็นตัวอย่างอีกเรื่อง
 หนึ่ง เมื่อภายหลังขึ้นไปมณฑลอุดรได้สักปีหนึ่ง วันหนึ่งราชทูตฝรั่งเค็ด
 ให้มาบอกว่า กิจการทาง ชายแดนฝรั่งเค็ด กับไทย ก็เรียบร้อยมานานแล้ว

แต่เดี๋ยวนี้ได้ทราบว่ามีเทศาภิบาลมณฑลอุดร รับญวนหัวหน้าพวก
กบฏที่หนีจากเมืองญวนเลี้ยงไว้คนหนึ่ง เหตุใดจึงทำเช่นนั้น ฉันได้ฟัง
ออกประหลาดใจ ตอบไปว่า ฉันไม่ทราบเลยที่เดียว แต่เทศาภิบาลคนนั้น
ฉันไว้วางใจว่า คงไม่ทำอะไรให้ผิดความประสงค์ของรัฐบาล ถ้ารับญวน
หัวหน้ากบฏเลี้ยงไว้ ก็เห็นว่าจะเป็นเพราะไม่รู้ว่าจะเป็นคนเช่นนั้น ฉันจะ
ถามดูก่อน เมื่อมีตราถามไป พระยาโพธิ์ตอบมาว่า เดิมญวนคนนั้น
ไปหาที่เมืองอุดรธานี ว่าจะขอรับจ้างทำงานเลี้ยงชีพแล้วแต่จะไร้ พระ
ยาโพธิ์สืบได้ความว่าเคยเป็นหัวหน้าพวกกบฏหนีมาจากเมืองญวน คิดว่า
ที่ในมณฑลอุดรธานีมีพวกญวน เข้ามาตั้งค้าขายอยู่หลายแห่ง ถ้า
ปล่อยญวนคนนั้นไปเที่ยวหากินตามชอบใจ อาจจะไปชักชวนพวกญวน
ที่อยู่ในมณฑลอุดรให้รวมคิดกับพวกกบฏ ก็จะเกิดลำบากขึ้นในระหว่าง
รัฐบาลทั้งสองฝ่าย ครั้นจะจับกุมก็กลัว ญวนคนนั้นก็ได้ทำความผิด
อย่างใดในเมืองไทย เห็นว่าหากินให้ทำอยู่ใกล้ๆ จะดีกว่าอย่างอื่น มัน
ทำอย่างไรจะได้รู้ จึงได้จ้างญวนนั้นไว้เป็นคนเลี้ยงม้า ฉันอ่านคำตอบ
ชอบใจลงไปให้ทูตฝรั่งเศสดู ก็ชมมาว่าเทศาภิบาล ทำถูกแล้ว

พระยาโพธิ์เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรมาจนถึงอนิจกรรม ใน
เวลานั้นฉันยังเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รู้ลึกเดียวดายอย่างยิ่ง

ชาวลานช้างไหว้เจ้า

เมื่อฉันขึ้นเป็นมณฑลอุดร กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมถึงมากรุง-
เทพ ๑ เดือนกว่า ๓๐ ปีแล้ว เห็นจะเป็นเพราะราษฎรไม่ได้เห็นเจ้านายมา

ชำนาญ พอได้ยินข่าวว่าเจ้านายเสด็จขึ้นไปอีกก็พากันบิณฑิ ดั้งเดิม
 เข้าเขตมณฑลอุดรเดินทางผ่านคำบดไหนด ก็เห็นราษฎรชาวบ้านในตำบล
 นั้นทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ พากันมานั่งคอยเคารพอยู่ที่ริมหนทางเป็นหมู่ๆ
 และมาก ๆ เวลาไปหยุดพักที่ไหน พวกราษฎรก็พากันมานั่งห้อมล้อม
 รอบข้าง บางคนก็มาไหว้ด้วยมือเปล่า บางคนมีเครื่องสักการะมาด้วย
 บางคนก็ถึงเอาน้ำได้ขึ้นมาขอให้ทำน้ำมนต์ และอยากเข้าให้ใกล้ชิดทุกคน
 พวกหนึ่งเข้ามากราบไหว้แล้วถอยออกไป พวกใหม่ก็เข้ามาแทน มกิจ
 ที่ต้องรับและปราศรัยให้พวกราษฎรเพิ่มขึ้นตลอดทางที่ไปทุกแห่ง แต่ที่
 ไหนดไม่เหมือนที่เมืองหนองคาย เวลาฉันพักอยู่ที่นั่นแต่พอเช้าก็มีพวก
 ราษฎรมาหาทุกวัน พวกไหนดมาถึงก็เขามานั่งอยู่ที่หน้าพลับพลา คอยอยู่
 จนฉันออกไปปราศรัยแล้วจึงกลับไป พวกหนึ่งไปแล้วพวกอื่นก็มาอีก ถ้า
 ไม่ได้พบฉันก็ไม่กลับต้อง “เสด็จออก” ว่าจะไปไม่ว่าวันครั้งใด ฉัน
 ออกปากว่าอ่อนใจ พวกกรรมการเมืองหนองคายเขาจึงบอกให้รู้ ว่าพวก
 ราษฎรที่มาหาฉัน มีใช้แต่ชาวเมืองหนองคายเมืองเดียว พวกราษฎร
 ทางฝั่งซ้ายในแดนฝรั่งเสด็จก็มามาก ฉันได้ฟังก็เกิดลำบากใจ ด้วยเดิม
 คิดไว้ว่าจะหาโอกาสไปดูเมืองเวียงจันทน์ แต่นึกกันว่าถ้าเวลาฉันไป มี
 พวกราษฎรในเมืองเวียงจันทน์พากันมาห้อมล้อม ไหว้เจ้าตามประสาของ
 เขาเหมือนอย่างทางฝั่งซ้ายนี้ ก็อาจจะกระเทือนไปถึงการเมืองจึงงดความ
 ประสงค์เลยไม่ได้ไปเห็นเมืองเวียงจันทน์ แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่พ้นลำบาก
 ใดทีเดียว ด้วยเมื่อลงเรือไฟดาแครงเตี้ยของฝรั่งเสด็จต้องดำแม่น้ำโขง
 ลงไปจากเมืองหนองคาย ถึงเวลาบ่ายในวันแรกดังนั้น นายเรือขอจอด

รับพื้นที่ถ่านของฝรั่งเศสแห่งหนึ่งทางฝั่งซ้าย เวลานั้นฝนตกเร็ว ฉันนั่ง
 บนศาลาฟ้าด้วยกันกับนายพันตรี โนดังฝรั่งเศส ซึ่งรัฐบาลให้เป็นผู้ไปกับฉัน
 มียายแก่คนหนึ่งถือพานเครื่องตั้งการะเด็นได้ตกลงมาจากถ่าน ฉันเห็น
 กันกว่าคิดถูกที่ไม่ไปเมืองเวียงจันทน์ แต่ฉันมีเพียงยายแก่คนเดียว จะ
 ประสานการเมืองได้ไม่ยากนัก พอตกลงมาในเรือเดินตรงเข้ามาหาฉัน
 ฉันขมื่อให้แกไปหานายพันตรี โนดัง แต่เขาก็คิดทันท่วงที ถูกฉันไปรับ
 เครื่องตั้งการะเด็นจากมือยายแก่เอามาตั้งให้ฉัน ก็เป็นการเรียบร้อยด้วย
 อัจฉาด้วยทั้งสองฝ่าย.

นิทาน เรื่องแม่น้ำโขง

นิทานนี้จะเล่าถึงเรื่องต่างๆ ซึ่งฉันได้รู้เห็นเมื่อครั้งไปตรวจราชการ
กรมชลประทานและอู่ด่าน ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ตอนนิทานเรื่องด่านช้างอู่
เรื่องหนึ่งเริ่มด้วยพรรณนาถึงแม่น้ำโขง ซึ่งฉันได้ต้องลงมาทางเรือ ๖ วัน
ตั้งแต่เมืองหนองคายจนเมืองมุกดาหาร แต่จะต้องบอกออกตัวไว้ก่อน
สักหน่อย ว่าฉันได้ไปเห็นมากกว่า ๓๐ ปีแล้ว จะพรรณนาคาดเคลื่อน
เพราะหลงลืมไปบ้างก็เป็นได้ แม่น้ำโขงที่ฉันได้เห็นครั้งนั้น ในแผนที่
ฝรั่งเศสเขากำหนดว่าเป็นตอนที่ใช้เรือไฟซึ่งต้องได้ตลอดปี ยังมีตอนอื่น
เช่นในระหว่างเมืองหลวงพระบางกับเมืองเวียงจันทน์ เขาว่าใช้เรือไฟได้
แต่ฤดูแดงแต่บางตอน ยังมีบางตอนเช่นที่แก่งถั่วใกล้แผ่นดินคำแดนเมือง
เขมรเป็นต้นใช้เรือไฟไม่ได้ก็มี แม้ในตอนที่ว่าใช้เรือไฟได้ตลอดปี แม่น้ำ
โขงก็แปลกกับแม่น้ำอื่นในเมืองไทยหลายสถาน ดังจะพรรณนาให้เห็น
ว่าแปลกกันอย่างไรบ้าง

ลักษณะแม่น้ำโขง

ฉันไปเห็นแม่น้ำโขงเป็นครั้งแรก ที่เมืองหนองคายพอได้เห็นก็
ตระหนักใจว่าใหญ่โตกว่าแม่น้ำอื่น ๆ ในเมืองไทยทั้งนั้น ยืนบนตลิ่งแลดู

ไปทางฟากข้างโน้น ควายที่อยู่ตามหาดตัวเล็กจิ๋ว ถึงถามกันว่า “นั่นวัวหรือควาย” คนที่อยู่ทางฝั่งโน้นก็เห็นถนัดต่อเมื่อเดินถนัดอยู่กับทกมิใคร่ดังเกิดได้ แต่นอกจากเห็นว่าใหญ่โตแล้วดูแม่น้ำโขงที่เมืองหนองคายยังไม่เห็นอย่างอื่นผิดกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางเมืองเหนือเท่าใดนัก คือเมืองเรือต้องจากเมืองหนองคาย จึงรู้ว่าแม่น้ำโขงผิดกับแม่น้ำอื่นในเมืองไทยอย่างไรบ้าง เริ่มต้นแต่วันแรกจะลงเรือ ฉันแต่งตัวแล้วต้องนั่งคอยแสด่งสว่างอยู่จนเกือบ ๘ นาฬิกาจึงลงเรือได้ เพราะฤดูที่ฉันไปพอถึงเวลาพลบพระอาทิตย์ตก หมอกก็ลงในแม่น้ำโขงมืดไปตลอดकिनจนรุ่งเช้า แสงแดดแข่งหมอกจึงจาง เพราะฉะนั้นเรือจะขึ้นลงในแม่น้ำโขงเวลากลางคืนไม่ได้ เรือไฟของรัฐบาลฝรั่งเศสที่ฉันมา พอถึงที่พักแรมเวลาเย็น เขาจอดตั้งฉันขึ้นบกทางฝั่งขวา แล้วก็ข้ามไปจอดนอนทางฝั่งซ้ายรุ่งเช้า พอหมอกจางเขาจึงข้ามมารับลงเรือต่อไป แต่เมื่อวันไปถึงเมืองท่าอุเทน เมื่อถึงแต่เวลาพลบ นายเรือขอจอดที่เมืองฟองวิน ทางฝั่งซ้ายใกล้ๆ กับเมืองท่าอุเทน ด้วยว่าหมอกลงแล้วแต่ไม่เห็นท้องน้ำอันใด เขาเกรงเรือจะติด ฉันต้องลงเรือพายของเมืองท่าอุเทน ข้ามมายังที่พักแรมคือรุ่งเช้าหมอกจาง เรือไฟจึงข้ามมารับตามเคย

แม่น้ำโขงผิดกับแม่น้ำอื่นๆ ในเมืองไทยอีกอย่างหนึ่ง ที่เกาะมากกว่ามาก พวกชาวเมืองเรียก “เกาะ” ว่า “ดอน” ก็ถูกโดยนัยหนึ่ง เพราะเกาะในแม่น้ำโขงโดยมากเป็นแต่แผ่นดินดอนอยู่ใต้น้ำ ถึงฤดูแล้งน้ำลดจึงโผล่ขึ้นมาเป็นเกาะ เกาะที่สูงพ้นน้ำอยู่ตลอดปีเป็นทั้งบ้านเรือนอาศัยได้ เหมือนเช่นเกาะใหญ่หรือเกาะบางปะอินในแขวงกรุง

ศรีอยุธยาเล็กน้อย แต่ตอนท้องป่องนั้น เวลานาท่วมพิศพาเขาซาตต่างๆ มา
ตกเป็นบ่ย์เต็มอทุกปี เมื่อฝนขึ้นเป็นเกาะเหนือดินคืบถูกคันไม้ของงาม จึง
เป็นที่ชาวเมืองชอบไปคงทำอะไรในฤดูแล้ง ปลุกพันธุ์ไม้ดัดปลูกต่างๆ เช่น
ยาสูบและข้าวโพดหักแฟงแดงถั่ว เป็นต้นค้าหาเลี้ยงชีพเป็นประโยชน์มาก
ดังเกิดตุ่มตามฝั่งทั้งสองฟากแม่น้ำโขงก็เห็นผิดกับแม่น้ำอื่น ๆ ในเมืองไทย
ด้วยตามแม่น้ำอื่นมักมีวัดและบ้านเรือนอยู่ตามริมแม่น้ำ ระยะไม่ห่างไกล
กันนัก ถึงตรงที่วางบ้านเรือน ก็เป็นที่มั่วเจ้าของทำเรือก่สวนไร่นาตาม
ฤดู หาใครมั่วที่รกร้างว่างเปลี่ยวไม่ แต่ริมฝั่งแม่น้ำโขงตลอดทางที่ฉันไป
มักเป็นป่าเปลี่ยว บางแห่งถึงสัตว์ป่าสูง เช่นนกยูงลงอาศัยทำรังก็มี เรือ
ต้องไปนาน ๆ จะเห็นมีเรือนอยู่ริมแม่น้ำ ฉันต้องขึ้นไปดูบนบกที่ตรงป่าเปลี่ยว
แห่งหนึ่ง พบต้นไม้ที่แฉเห็นเป็นป่าอยู่บนคดถึงที่ไม่มีต้นไม้ขนาดใหญ่
เช่นต้นตะเคียนหรือยูงยาง ดังเกิดตุ่มคดถึงเป็นแผ่นดินดอนเข้าไปข้างใน
ลึกห้าแฉเห็น แฉก็ลาดลุ่มลงไปเป็นลำดาด มีรอยน้ำขังยักยาวไปตาม
แนวคดถึง ทั้งข้างเหนือและข้างใต้ ผู้นำทางเขาบอกว่าฝั่งแม่น้ำโขง มัก
เป็นลำดาดอยู่ข้างในอย่างนั้นทั้งสองฟาก บางแห่งก็เป็นที่ลุ่มเข้าไปไกล ๆ
ในฤดูฝนน้ำไหลหลากมาขังอยู่ในลำดาดเหล่านั้น น้ำลึกทำนาไม่ได้
ราษฎรจึงมีใครตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำโขง นอกจากตรงที่มั่วเกาะทำอะไร
ขายสินค้าหากินได้ แห่งใดแผ่นดินดอนตรงมาถึงฝั่งแม่น้ำโขง ก็ตั้งเมือง
หรือหมู่บ้านใหญ่ในที่เช่นนั้น เพราะทำไร่นาหากินได้สะดวก เมื่อได้ฟัง
เขาชี้แจงก็เข้าใจว่า เพราะเหตุใดแม่น้ำโขงจึงเป็นป่าเปลี่ยวโดยมาก

ดังเกิดตุ่มเรือที่ใช้กันในแม่น้ำโขง ก็ผิดกับแม่น้ำอื่น ด้วยชาวเมืองไซ

กันแต่เรือพาย อย่างเรือขุดมาดไม้คันเดียว มีทุกขนาดทั้งแต่เรือยาวสำหรับ
 เจ้าบ้านผ่านเมืองตมาจนเรือคอนขนาดเล็กที่ชาวบ้านใช้ ถ้วนเป็นเรือขุด
 มาดไม้คันเดียวทงนั้น ไม่เห็นใช้เรือค่อเช่นเรือดำมบั้น หรือเรือมาดชน
 กระดานเช่นเรือพายม้า เรือแจวและเรือแล่นใบก็ไม่เห็นมีในแม่น้ำโขง
 ถ้าชาวเมืองจะทำเรือค่อหรือเรือมาดชนกระดานใช้ ก็จะไม่ยากอันใด
 ที่ไม่ทำเห็นจะเป็น เพราะเรือ อย่างอื่นใช้ใน แม่น้ำโขงตอนนั้นไม่ได้ สะดวก
 จึงใช้แต่เรือขุดมาด การขนสินค้าทางแม่น้ำโขง เห็นเอาเรือขุดมาด ๒ ลำ
 ผูกขนานกัน ทำแควและประทุนครอบเป็นที่บรรจุสินค้าอย่างหนึ่ง อีก
 อย่างหนึ่ง ทำแพไม้ไผ่ผูกเป็นรูปหัวแหลมท้ายแหลม มีประทุนตลอด
 แพ เว้นแต่ตอนหัวกับคอนท้าย กับมีทางเดินได้รอบประทุนสำหรับคน
 ก่อค้าคัดแพให้ตรงทาง และมีเสากระโดงผูกกันหันสำหรับตั้งเกดทางตาม
 ด้วยทุกแพ น่าจะใช้ได้แต่ชาดองทั้งเรือมาดและแพ ชาชนเขาจะขนสินค้า
 ไปทางน้ำอย่างไรฉันไม่ได้เห็น

ฝรั่งเศสเอาเรือไฟขึ้นไปใช้ ในแม่น้ำโขงตอนนั้นนอกจากเรือไฟ
 ของรัฐบาลที่มาส่งฉัน ฉันได้เห็นเรือไฟของบริษัทฝรั่งเศสรับจ้างส่งคน
 โดยสารและสินค้ามี ๒ ลำ เป็นเรือคาตฟ้าดองขนยาวราวสัก ๓๕ วา ขน
 ล่องในระหว่างเมืองสุวรรณเขตกับเมืองเวียงจันทน์ปีละห้าครั้งหนึ่งแต่
 รัฐบาลต้องช่วยมาก เป็นคันแต่ตั้งสถานที่ให้ม้พินสำหรับเรือไฟเป็นระยะ
 ไปตลอดทาง และให้ม้พนักงานตรวจร่องน้ำ ก่อกรุยหมายทางแล่นเรือ
 คามแก่และทะนาคน บางแห่งก็มีคนสำหรับนำร่อง นอกจากนั้นแล้วยัง
 ต้องให้เงินหนุนทุนบริษัท ที่เดินเรือไฟในแม่น้ำโขงทั้งตอนนั้นและตอนอื่น

ถึงปีละ ๔๐๐,๐๐๐ แพร่งก็ มิฉะนั้นบริษัทก็ขาดทุนไม่สามารรถเดินเรือใน
แม่น้ำโขงได้

แม่น้ำโขงผุดกับแม่น้ำอื่นในเมืองไทยอีกอย่างหนึ่งที่ภัยอันตรายใน
การขนส่งมีมากกว่า และแปลกกับแม่น้ำอื่น ๆ เป็นต้นแต่สัตว์ร้ายที่ใน
น้ำเช่นจระเข้ก็มี และยังเพิ่มอันตรายอย่างหนึ่ง เขาว่าเป็นปลา
ชนิดหนึ่งที่มีแรงไฟฟ้ายู่ในตัว ถ้าใครไปพักผ่อนให้ตกใจ มันก็ปล่อย
พิษไฟฟ้าให้ถูกตัวตบเลยจนมลาย ปลาอย่างนี้ไม่เคยได้ยินว่ามีใน
เมืองไทยที่แม่น้ำอื่น นอกจากสัตว์ร้าย ยังมีหินนอนวนอยู่ในท้องน้ำ คน
ล่องเรือแต่ไม่เห็นด้วยน้ำขึ้น แม่น้ำเรือไฟฝรั่งเศสดำที่ฉันทมาโดนหินนอน
วนนี้ใกล้กับเมืองหนองคาย แต่โดนเบาเพียงทำให้เรือเอียงหน่อยหนึ่งแล้ว
หลุดได้ นอกจากนั้นยังมีหาดทรายลอยอีกอย่างหนึ่ง คือทรายซึ่งลอยมา
กับสายน้ำตกพุนกนกขึ้นเป็นหาดทรายอยู่ใต้น้ำชั่วคราว แล้วส่ายน้ำพัด
เปลี่ยนที่ไปตกพุนที่อื่นอีก ไม่รู้ว่าที่ไหนแน่ เรือไฟที่ฉันทมาก็เคยติดทั้ง
สองลำ คิติดอยู่หลายชั่วโมงทำอะไรก็ไม่หลุด จนเรือเมืองหนองคาย
พายลงมาตามมาทันลงมาช่วยลำเดียวของให้เรือไฟลอย จึงหลุดมาได้

แก่งในแม่น้ำโขงก็ผุดกับแก่งในแม่น้ำอื่นในเมืองไทย เช่นแม่น้ำ
ไทรโยคก็มีแก่งอยู่แต่ตรงที่ภูเขายู่ใกล้ชิดลำน้ำ แม่น้ำพิงค์ก็มีแก่ง
เขียงใหม่แต่ตรงลำน้ำผ่านภูเขาสีเขื่อนแผ่นดินสูงเทือกเดียว ๔๘ แก่ง พันที่
เช่นนั้นแล้วก็ไม่มี แต่แม่น้ำโขงตลอดทางที่เดินไปไม่เห็นมีภูเขายู่อริมน้ำ
หรือลำน้ำผ่านไปในเทือกภูเขา แม้มีแก่งเป็นระยะไปตลอดทาง วันแรก
ออกจากเมืองหนองคายต้องลงแก่งถึง ๗ แห่ง วันหลัง ๆ ก็ต้องลงแก่งทุก

วัน ถ้วนเป็นแก่งใหญ่โตตามลุ่มแม่น้ำ เรือ^๕ชนต้องยากกว่าแม่น้ำดัก
จะเปรียบกับแก่งในแม่น้ำไทรโยคหรือแก่งในแม่น้ำดักไม่ได้ พอเปรียบ
ได้แต่กับแก่งเชียงใหม่ เพราะแก่งไทรโยคกับแก่งแม่น้ำดักใคร ๆ ก็เอา
เรือ^๕ชนต้องได้ แต่แก่งเชียงใหม่กับแก่งแม่น้ำโขง ต้องมีผู้เชี่ยวชาญ
สำหรับเอาเรือแพผ่านแก่งจึงไปได้

จะเคยเล่าถึงแก่งเชียงใหม่ให้พิสดารสักหน่อย เพราะเคยวนคนไป
มาและการตั้งถิ่นค้ำกับเมืองเชียงใหม่ใช้รถไฟกันเดียเป็น^๕พน ที่ใช้ทางเรือ
มีใครมี เรือที่เคยใช้ทางแม่น้ำโขงเช่นเรือแม่ประกี้สูญเกือบหมดแล้ว การ
เรือ^๕ชนต้องทางแก่งเชียงใหม่ดูไกลจะเป็นโบราณคดีเข้าทุกที ฉนั้นเคยลงเรือ
ทางแก่งเชียงใหม่ ๒ ครั้ง จึงจะเล่าเรื่องเชียงใหม่ฝากไว้ในนิทานด้วย
ได้กล่าวมาแล้วว่าการผ่านแก่งเชียงใหม่ต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญจึงจะเอาเรือ^๕
ชนต้องได้ แต่ก่อนมาทางแขวงเมืองเชียงใหม่มีผู้เชี่ยวชาญอยู่ที่บ้านมดกา
ช้างเหนือแก่งแห่งหนึ่ง ทางแขวงเมืองตากก็มีผู้เชี่ยวชาญอยู่ที่บ้านนา
ช้างใต้แก่งแห่งหนึ่ง ชาวบ้านทั้งสองตำบลนั้น โดยมากหากินด้วยรับจ้าง
เอาเรือผ่านแก่งเชียงใหม่ เรือใครถ่อ^๕ขึ้นไปถึงบ้านนา ก็จ้างพวกเชียว
ชาญชุดหนึ่ง ๕ คน หรือ ๓ คน ตามขนาดเรือย่อมหรือเรือใหญ่ ให้พา
เรือ^๕ชนแก่ง เมื่อขึ้นไปพ้นแก่งหมดแล้ว พวกเชี่ยวชาญก็ขึ้นบกเดินข้าม
ภูเขากลับมาบ้าน ขาด่องเมื่อเรือลงมาถึงบ้านมดกาจ้างพวกชาวบ้านเอา
เรือลงมาตั้งถึงใต้แก่งเช่นเดียวกัน วิถีเอาเรือผ่านแก่งเชียงใหม่นั้น ชาว
มดกาต้องขึ้นคราวเดียวกันหลายลำจึงสะดวก พอเรือถึงท้ายแก่งก็เอาเชือก
ฟ่อนผูกหัวเรือโยงขึ้นไปบนบก ระดมคนขึ้นช่วยกันลาก พวกผู้นำนาย

ประจำอยู่ในเรือเขาถ่อกรานช่วยแรงคนลาก และคอยค้าหัวและคัดท้ายให้เรือตรงช่องจนพ้นแก่งแล้วก็ถ่อต่อไปจนถึงแก่งหน้า ขึ้น ๘ วันหรือ ๑๐ วัน จึงหมดแก่ง เขาถ่อแก่งเชียงใหม่หน้าแล้งต้อง ๔ วัน เขาว่าหน้าน้ำๆ ท่วมแก่ง เป็นแต่ต้องหลัดกว่าวัน ต้องวันเดียวก็ตลอดหมด วิธต้องแก่งมี ๒ อย่าง เรียกว่า “ผาย” อย่างหนึ่ง เรียกว่า “ต้องคลองซับ” อย่างหนึ่ง วิธผายนพเรือโกดจะถึงหัวแก่งก็คัดกระเชียงเร่งเรือให้เข้าถายนาคให้ลงช่องแก่ง ปล่อยให้เรือลอยลงมากับเกลียวน้ำที่ตกแก่ง คนข้างหัวคอยเขาถ่อค้า คนข้างท้ายคัดตะกุดให้เรือหลัดกอนหิน เรือพุ่งลงมาถนัดเดียวก็พ้นเทือกหินถึงวงน่านางข้างใต้แก่ง แล้วคัดกระเชียงต่อไป ที่เรียกคลองซับนั้น พวกชาวเรือเขากอนหินเล็กๆ วางเรียงกันทอดน้ำให้เป็นรางลงมาข้างช่องแก่งลึกพอครือๆ ท้องเรือ ต่อเวลานั้นช้อยช่องแก่งแคบนัก หรือถ้าเรือขนาดใหญ่ผายลงทางช่องแก่งไม่ได้ จึงเขาตรงทางคลองซับ เรือที่ใช้ในแม่น้ำพิงค์มี ๒ อย่าง ขนาดย่อมเรียกว่า “เรือกราบแป้น” คือ ๒ กระเชียงอย่างหนึ่ง ขนาดใหญ่เรียกว่า “เรือแม่ปะ” คือ ๔ กระเชียงอย่างหนึ่ง เรือกราบแป้นมักผายได้แทบทุกแก่ง แต่เรือแม่ปะลงบางแก่งต้องลงทางคลองซับ วิธลงคลองซับนั้น พอเรือถึงเหนือแก่งเขาเชือกผูกท้ายโยงไปรั้งไว้บนคั้ง แล้วให้คนลงยืนรายในน้ำประคองสองข้าง ค่อยๆ หย่อนเชือกให้เรือลง ราวสัก ๒๐ นาทีจึงพ้นแก่ง

เมื่อขึ้นไปเชียงใหม่ครั้งแรก เดินบกไปจากอุตรดิตถ์ ขากลับลงมาทางเรือจากเมืองเชียงใหม่ เขาจัดเรือแม่ปะลำทรงของพระเจ้าเชียงใหม่ให้ฉันทมา และให้ผู้เชี่ยวชาญสำหรับเรือฉันทมาแต่ครั้งพระเจ้าเชียงใหม่

พามา แต่ฉันมาเกิดไม่พอใจ ด้วยพวกเชื้อชวชาญแกระวังภัยเกินขนาด
 ปลดปล่อยให้เรือดำฉันมาผายผ่านแต่ที่แก่งที่ลงง่ายอย่างประดาเดียว ถ้าเป็น
 แก่งลงยากดึกนั้นก็เอาเรือหย่อนลงทางคดของซีกซ้ายเดียวเวลา ฉันเห็นเรือ
 แม่ปะดำอื่น ๆ เขามาตามกันลงไปใต้คลอง ๆ ก็ออกว่าคาญ ถ้าม
 นายฮ้อยผู้คุมเรือว่าเราผายอย่างเขาบ้างไม่ได้หรือ แก้วว่าผายก็ได้แต่เป็น
 เรือ “เต็จเจ้า” มา ถ้าโดนอะไรก็จะมีคามผิด จึงเอาลงทางคดของซีก
 ด้านถามว่าเมื่อครั้งพระเจ้าเชียงใหม่เคยโดนบ้างหรือ แก้วว่าเรือดำทรงนั้น
 เคยโดนล่มในแก่งครั้งหนึ่งนานมาแล้ว ฉันได้ฟังก็เข้าใจว่าคงเป็นเพราะ
 มุดนายเขากำซำกำซามาให้ระวังอย่าให้มีเหตุ แก่งเลยไม่กล้าผาย ฉัน
 จึงบอกแก้วว่าผายเหมือนอย่างเรืออื่นเถิด ฉันอยากจะทำ โดยเรือจะโดน
 แก่งล่มฉันก็จะไม่เอาโทษ ดังเกิดคุณพวกที่เชื้อชวชาญเหล่านั้น ก็เห็นจะ
 อยากผายออกดึกมีอยู่แล้ว พอได้ภัยก็พากันยั้งไม่ต้องเคื่อนต่อไป
 ฉันนั่งดูมาในเรือก็เห็นตระหนก ว่าผายเรือต้องแก่งเป็นการยาก และมี
 เดียงภัยจริง ๆ เพราะในแก่งมีหินแฉะกระไปทั้งนั้น ช่องเรือลงไม่ตรง
 เหมือนกับดำคลอง เรือดอยลงมากับเกลียวน้ำเร็วเท่า ๆ รถไฟแต่จะ
 ยับยั้งไม่ได้ ถ้าพลาด หวังเรือแปรออกนอกร่องก็ต้องโดนหินลุ่มทุกดำ
 ได้เห็นความชำนาญชำนาญของผู้เชื้อชวชาญอย่างน่าพิศวง เมื่อใกล้จะถึงแก่ง
 นายถือท้ายเรือร้องดังว่า “เฮา” เป็นสัญญาณเร่งกระเชียงคำเดียว แล้วก็
 ไม่ออกปากพูดอะไรกันอีก คนอยู่คอนหัวเรือถือล่อขึ้นไปยืนบนโชนเรือคน
 หนึ่ง อีก ๓ คนยืนถือล่อประจำต้องแคม คอยคำให้เรือเฉยหัวหักลง
 ก็ขึ้นหิน นายฮ้อยก็คอยค้ำท้ายช่วยคนล่อ ดูเหมือนกับนัดแนะเข้าใจกัน

ว่า คนไหนควรจะค่ากันหินไหน และนายฮ้อยควรจะเบี่ยงบายท้ายเรือ
เพียงไหนให้เบาแรงคนค่าทางหัวเรือ ไม่มีที่จะก้าวกายหรือต้องคักเดือน
กันอย่างไร ถ้าเป็นแก่งลงยาก พอเรือต้องตลอดแก่งถึงวงน้ำนิ่ง พวก
ทางหัวเรือก็วางถ่อพ้อนรำกันสนุกสนาน พวกเรานั่งมาในเรือ ดูว่าเวลา
เรือพุ่งลงแก่งก็ออกหวาดหวั่น ด้วยเห็นเรือลอยหลังก้นหินหวิดๆ ลงไป
ตลอดแก่ง เห็นเข้าพ้อนรำเมื่อพนักก็พลอยสนุกกับเขาด้วย ใครได้ไป
เที่ยวทางแก่งเชียงใหม่ ดูเหมือนจะติดใจทุกคน เพราะทางหว่างแก่งนั้น
ดูเขาไม้กิ่งามน่าชม เวลาต้องแก่งก็สนุก และมีทิวทัศน์ได้ตลอดทาง
เมื่อฉันออกจากกระทรวงมหาดไทยแล้ว พาถูกขึ้นไปเที่ยวเมืองเชียงใหม่
ในรัชกาลที่ ๖ อีกครั้งหนึ่ง ขึ้นไปรถไฟ ขากลับก็กลับทางนาซ้ออีก เพราะ
ติดใจแก่งเชียงใหม่ยังไม่หาย จึงได้เคยต้องทางนั้นถึง ๒ ครั้ง

จะกล่าวถึงแก่งแม่น้ำโขงต่อไป เพราะแม่น้ำโขงใหญ่โต แก่งก
ใหญ่โต ช่องแก่งก็กว้าง ฉายได้ทั้งเรือแพ แม่น้ำเรือไฟคาดฟ้าต้องขึ้น
ก็ฉายแก่งขึ้นต้องได้ตลอดปี ไม่ต้องใช้คลองฮับ เขาชนแก่งแม่น้ำโขงเขา
จะขึ้นกันอย่างไร ฉันไม่เคยเห็น แต่เมื่อคิดเทียบกับแก่งเชียงใหม่ เห็น
ว่าเรือไฟคงเล่นขึ้นได้ ถ้าเป็นเรือพาย ก็คงต้องใช้เชือกโยงลากเรือขึ้น
อย่างเดียวกันกับแก่งเชียงใหม่ แต่แพขึ้นไม่ได้ด้วยเอง แก่งแม่น้ำโขง
มีภัยติดกับแก่งเชียงใหม่ เป็นข้อสำคัญอยู่ที่ทวนร้าย พวกชาวเมืองเรียก
ว่า "เงิน" กลัวกันเสียยิ่งกว่าหินในแก่ง เพราะธรรมชาติแก่งย่อมมีวั
งน้ำตกอยู่ข้างใต้แก่ง ว่างทางแก่งเชียงใหม่ในฤดูแล้งเป็นทงน้ำนิ่งดังกล่าว

มาแล้ว คอฤดูหนาวถึงเป็นหนาวก็ไม่ใหญ่โตเพียงใดนัก แต่แก่งแม่น้ำโขง เพราะสายน้ำแรงทำให้น้ำที่ในวงไหลวนเป็นวงใหญ่เวียนลัดลงไปอย่างกัน หอย มีตะคอกอยู่ที่กลางวงเป็นนิจ ผิดกันแต่ในฤดูแล้งน้ำวนอ่อนกว่าฤดูน้ำ เรือแพผายตงแก่ง จำต้องผ่านไปในช่วงน้ำวน ถ้าหัดลัดตะคอกวนไม่พ้น น้ำ ก็อาจจะดูดเอาเรือจมหายลงไปในช่วงน้ำวนได้ทั้งลำ ดังเช่นเกิดแก่เรือไฟ ฉาแควนเคี้ยด้าที่ตนลงมานั่งเอง เมื่อบัดนี้เขาวรรณนายพลฝรั่งเสด็จขึ้น ไปตรวจทหารที่เมืองหลวงพระบาง ขาดองกลับลงมาถึงแก่งจัน อันเป็น แก่งอยู่ในแดนเมืองหลวงพระบาง ถือท้ายเรือหัดลัดไม่พ้นตะคอกน้ำวนได้ น้ำดูดเอาเรือฉาแควนเคี้ยด้าจมหมดทั้งลำ นายพลฝรั่งก็เลยจมน้ำตายด้วย ตามแก่งสำคัญๆ ในตอนที่ตนผ่านมา มีเครื่องหมายทำไว้แต่โบราณทั้ง ข้างเหนือและข้างใต้แก่ง เมื่อเรือแพชาวเมืองจะผ่านแก่ง ต้องแหวะตุรดา ประดับประดาเครื่องหมาย ถ้าเห็นระดับน้ำถึงขนาดมกัย ก็ต้องจอดคอย ยืนนอกแก่ง จนเห็นระดับน้ำได้ขนาดปลอดภัย จึงขึ้นล่อง นอกจากแก่ง หินในแม่น้ำโขงยังมี “ เรียว ” อีกอย่างหนึ่ง เรียวนี้เป็นแต่ชายหาด ทราบ ๒ ฟากยื่นออกไปใกล้กัน ทำให้ตองน้ำคดเคี้ยว น้ำไหลเชี่ยวเหมือน เช่นแก่งไปยัตยาว ถ้าเรือต้องลัดไม่พ้นชายหาดก็ถ่ม เรียวบางแห่งร้าย ถึงต้องมีคนนำร่อง สำหรับพาเรือไฟผ่านเรียว

แต่ทางแม่น้ำโขง ผู้เชี่ยวชาญในการเอาเรือผ่านแก่งไม่ได้ตั้งบ้าน เรือรวมกันอยู่เป็นตำบลเหมือนทงแม่น้ำโขงค้ ด้วยแม่น้ำโขงมีแก่งราย ไปตลอดทาง แก่งไม่อยู่แต่เป็นเทือกเดียวเหมือนกับแก่งเซียงใหม่ เพราะ ฉะนั้นผู้ที่ใช้เรือแพในแม่น้ำโขง ต้องเชี่ยวชาญอยู่ในตัวเอง ถ้าไปยังถิ่น

ที่คนไม่ชำนาญ ก็ต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญในถิ่นนั้นๆ คงจะเป็นเพราะใช้เรือ
ขนต้องลำบากดังว่ามา การค้าขายทางด่านแม่น้ำโขงจึงมีน้อย มักขนสินค้า
ทางบกโดยมาก ประหลาดอยู่ที่พวกต้องแพทางด่านน้ำโขง ดำรงรถต้อง
แพผ่านแก่งได้ทุกชนิด เขาว่าเป็นแพของพวกชาวเมืองหลวงพระบาง

- บรรทุกสินค้ามาขายในมณฑลอุดรเต็มรถทุกปี สมกับคำเจ้าพระยาสุรสีห์
วิสิษฐศักดิ์เดิว่าท่านเคยมาแพอย่างนั้น ตั้งแต่เมืองหลวงพระบางจนถึง
เมืองเชียงคาน ฉันทถามว่าเมื่อถึงแก่งทำอย่างไร ท่านบอกว่าน่ากลัวมาก
แต่ท่านไม่ดำรงรถจะทำอะไรได้ ก็ต้องทอดธุระแล้วแต่พวกผู้เชี่ยวชาญ
เขาจะอย่างไรกัน ตัวท่านได้แต่นั่งนึกเฉยๆกรรม ว่าถ้ายังไม่ถึงที่ตายก็
คงรอดไปได้ พวกต้องแพทางแม่น้ำโขง เห็นจะเคยหากินในการต้องแพ
มาค้าขายในมณฑลอุดร เป็นอาชีพสำหรับตระกูลสืบต่อพ่อลูกหลานมา
ช้านาน เคยต้องแพจนเงินทางและสายน้ำ ทั้งชำนาญการบังคับแพให้ต้อง
หลักเฉียงอันตรายได้คงใจ จึงดำรงรถต้องแพปลอดภัยลงมาได้ไกลถึง
เพียงนั้น ที่ทำแพเป็นรูปร่างอย่างเช่นที่พรรณนามาแล้ว ก็คงเป็นเพราะได้
ทดลองกันมาจนตระหนักเห็นว่าแพรูปร่างอย่างนั้น แะขนาดเท่านั้นต้อง
ได้สะดวกกว่าอย่างอื่น จึงทำแพแต่อย่างเดียวเหมือนกันหมด คุณาพิศวง

ตอนต้องแม่น้ำโขงแต่เมืองหนองคายจนเมืองนครพนม ฉันทมาใน
เรือไฟดาแครงเดี่ยว นั่งอยู่บนดาดฟ้าชั้นบน มีใครจะได้เห็นสายน้ำที่ใน
แก่ง จนมาลงเรือยาวพายต้องจากพระธาตุพนมลงมาเมืองมุกดาหาร ฉันท
ลงเรือพายของเจ้าเมืองมา จึงได้เห็นน้ำวนในแม่น้ำโขงถนัดที่แก่งคัน
กะเบา เป็นแก่งใหญ่แห่งหนึ่งในแขวงเมืองมุกดาหาร แม้นในฤดูแล้งน้ำ

ก็ยังให้ดวงเป็นวงใหญ่ ที่กลางวงลึกดูน่ากลัว ถ้าเรือพัดเข้าไปถึงระดับ
 วงก็คงตกจมเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย เรือยาวที่ฉันไปเป็นเรือขุดมาคอยู่ข้าง
 จะเปลี่ยนา^๕ น่ากลัวอยู่บ้าง แต่ฉันใจที่มีพายุด่วนเป็นผู้เชี่ยวชาญลึก ๑๕
 คนด้วยกัน เมื่อใกล้จะถึงแก่ง ได้ยินนายเรือสั่งให้พายเตรียมตัว พอ
 เรือเข้าวงวนก็คงขอพายเต็มเหินยวพริกพร้อม รั้ววงที่กั้นทงคนคัดหัวถ่อ
 ท้ายและมีพายตลอดดำ รวากับได้ชักซ้อมกันไว้ ดังเกิดควิ^๕เราเอาเรือ
 ผ่านน้ำวน ดูเหมือนจะต้องเข้าตามน้ำให้ค่อนข้างขอบวงซึ่งด้านน้ำอ่อน
 แล้วเร่งพายเหินยวให้ด้านน้ำกับแรงพายพาเรือเด่น ให้หัวพุ่งออกจาก
 ขอบวงทางข้างโน้น มีท่นให้หน้าพัดหัวเรือแปรไปตามวงของด้านน้ำ เรือ
 อยู่ในวงวนราวสักนาทีเดียวก็พ้นไปได้ พอเรือออกนอกวงวน พวกมี
 พายก็พากันวิ่งเร่งตลอดดำ เช่นเดียวกับพวกพายเรือลงแก่งเชียงใหม่
 เราก็ออกสู่นกด้วยเหมือนกัน

ลักษณะของแม่น้ำโขงตามที่พรรณนามา ถ้าจะชมโฉมตามความเห็น
 ของฉัน เห็นว่าน่ากลัวยิ่งกว่าน่าชม ถ้ามีใครถามว่าน่าไปเที่ยวหรือไม่
 ฉันจะตอบว่า ถ้าใครยังไม่เคยเห็นก็น่าไปดู ด้วยแปลกกับแม่น้ำอื่นๆ
 แต่เห็นจะไม่รู้สึกสนุกสนาน เหมือนอย่างไปเที่ยวทางแม่น้ำโขง หรือแม่
 น้ำลึกและแม่น้ำไทรโยค ฉันไปหนหนึ่งแล้วยังไม่นึกอยากไปต้องแม่น้ำ
 โขงอีกจนเคยวัน

เดินดง

เมื่อฉันเดินบอกจากเมืองมุกดาหาร ภูด^๕กับเขายังมีธงยะโสธรใน
 มณฑลอุดร^๕ด้าน ต้องข้ามเทือกภูเขาสันแผ่นดินสูงผ่านดงอันหนึ่งซึ่งเรียกว่า

“ดงบังอี่” ดงนี้พระยานครราชเสนี (ภาค ถึงเหล่น) งามงามเมืองนครราชเสนีมา เคยบอกฉันว่าเป็นดงใหญ่กว่าดงอื่น ๆ หมดใน ๓ มณฑลนั้น และว่าเป็นดงที่ช้างเถื่อนชุม พวกโพนช้างชอบไล่ช้างดงบังอี่ ด้วยถือกันว่าเป็นช้างค้ำก่าดงมาก ฉันได้ฟังเล่ามาหลายปีจึงได้ไปถึงดงบังอี่ พอเห็นก็ตระหนักใจว่าเป็นดงที่บ่มมากติดกับดงไหน ๆ ที่ฉันได้เคยเห็นมามากแล้ว

ที่เรียกว่า “ป่า” และ “ดง” เป็นท้องที่ที่คนไม่มากอันดวนชนเองโดยธรรมชาติเหมือนกัน ที่ป่ากับดงติดกันนั้น ป่าเป็นพื้นดินแห้งในฤดูแล้ง ต้นไม้ได้น้ำไม่พอบริโภคน้ำก็หยดของงามใบเหี่ยวแห้งห่อไปชั่วคราว เมื่อถึงฤดูได้น้ำพอบริโภคน้ำก็กลับฟื้นตัวงอกงามไปอีก เพราะฉะนั้นในป่าถึงฤดูแล้งไม่รก บางแห่งไฟไหม้หญ้าเวลาแห้งจนพื้นป่าเตียนก็มี แม้ในฤดูฝนป่าก็ไม่รกที่ที่เดียว เพราะต้นไม้ใบหญ้าต้องเหี่ยวแห้งเดิมทุกปีไม่ทันขึ้นสูงใหญ่ แต่ในดง แผ่นดินเป็นที่น้ำชุ่มชื้นอยู่ตลอดปี ต้นไม้ใบหญ้าไม่มีเวลาแห้งเหี่ยว ถึงอกงามอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นในดงจึงมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นช่นรกรก ดูดชื่นเขียวชอุ่มอยู่เป็นนิจ ต่างกันแต่เป็นดงที่บ่มมากและน้อยเหมือนเช่นดงพระยาไฟ ไม่ได้จะทิ้งนักเวลาไปในดงยังถูกแดด เป็นแต่รู้ดีกว่าอากาศเย็นกว่าข้างนอกดง หนทางเดินในดงพระยาไฟก็กว้าง ต้องข้างทางมีใครจะรกร้าง เพราะมีผู้คนและวัวต่าง ๆ เดินไปมามากอยู่เป็นนิจ ที่ในดงบางแห่งก็มีเกาะบางเป็นที่ว่าง บางแห่งได้ต้นไม้แตกดูโปร่งไปไกล ๆ เมื่อฉันไปเมืองนครราชเสนีครั้งแรก พระยาสิงเหล่น (สอาด ถึงเหล่น) ยังเป็นพระยาประสิทธิศักดิ์การสมุหเทศาภิบาล ลงมารับฉันที่ปลายทางรถไฟ เวลานั้นกำลังทำบดทับทิม

ชี้นำไปในดงพระยาไฟด้วยกัน แยกเคยไปมาในดงนั้นจนชำนาญทาง ไป
 ถึงที่บางแห่งชวนฉันให้เดินเดินที่ในดงพระยาไฟ ออกปากว่า “ตรง
 งามเหมือนกับในบัวเดอบุณย” ที่เมืองปารีส แต่ดงบังอี่ไม่เช่นนั้น พอ
 ถึงปากดงก็แต่เห็นแค่นายยงสูงใหญ่ระหงไปทุกด้าน ริมต้นไม้ใหญ่ก็
 มีต้นไม้เล็กและกอหนามขจรขจิว มีหนทางเป็นช่องกว้างลึก ๘ ศอก ที่
 จะเดินไปในดง พอเข้าไปก็รู้สึกเยือกเย็น เห็นแสงสว่างในทางเดินเพียง
 ดึกเท่าเดือนหงาย เพราะร่มไม้ใหญ่บังแสงแดดส่องลงมาไม่ถึงพื้น เดิน
 ไปในดงได้เห็นดวงอาทิตย์แต่เมื่อเวลาเที่ยงลึกครู่หนึ่งมีที่แจ้งเห็นแสงแดด
 ก็แต่เมื่อถึงห้วยเป็นแห่งๆ หนทางที่เดินไปในดงบังอี่ก็เหมือนแต่ร่องน้ำ
 ฝน ไหลกัดมานานจนลึกลงไปเป็นลำราง พื้นเป็นกรวดปนดินขรุขระ
 บางแห่งก็มืดทึบไม่กล้าทางระกะไป จะเดินเดินหรือหาที่แวะพักอย่างดง
 พระยาไฟก็ไม่มี เพราะรกทึบทั้งดงข้าง มีที่เดินพอนั่งพักก็แต่ตามลำ
 ห้วย มีห้วยใหญ่ในดงแห่งหนึ่งเรียกว่า “ห้วยบังอี่” เห็นจะเป็นต้นชื่อ
 ของดงนั้น ที่ว่าดงบังอี่มีชาวเขื่อนขันธ์ ก็คงเป็นความจริง ถึงสัตว์ป่าอย่าง
 ช้างก็คงชุม เพราะดงทึบไม่ถูกคนรบกวน สัตว์จึงชอบอาศัย แต่ฉันไป
 เป็นขบวนคนมาก ก็ไม่มีสัตว์ป่ามาให้เห็นอยู่เอง ได้ยินแต่เสียงระงม กับ
 เสียงนกยูงร้องในดงเนื่องๆ แต่ก็ไม่ค่อยจรรย เพราะเสียงสัตว์ต้องอย่าง
 นั้นเคยได้ยินชินหูแล้ว ไปเกิดพิสดารแต่เมื่อได้ยินเสียงนกกระวี่ไพร ซึ่ง
 ฉันไม่เคยได้ยินมาแต่ก่อน ได้ฟังแต่เขาเล่าว่าเสียงมันร้องอย่างคำคน
 “โศกกะโศก” ต้องคำแล้วลงท้ายว่า “เลื้อย” พอฉันได้ยินมันร้องที่
 ในดง ก็รู้ทันทีว่านกกระวี่ไพร ไม่ต้องถามว่านกอะไร เพราะมันร้องเป็น

๔ พยางค์ทุกครั้ง เดี๋ยวสูงต่ำก็คล้ายกับที่เขาเปรียบ แต่ฉันไม่เคยฟังคำเปรียบ ก็เห็นจะไม่ดีความใดอย่างนั้น แต่รูปร่างนกระวังไพร มันเป็นอย่างไรฉันไม่เห็น แต่เดี๋ยวมันดัง ตัวเห็นจะไม่ยอมกว่าคุดเหว่า ในดงมีประหลาดอีกอย่างหนึ่งทมกมคุดเหว่าชุมมหลายอย่าง รูปร่างดีฉันแปลก ๆ กัน บินเป็นหมู่ ๆ ได้ดูเล่นเวลาดินดงทุกแห่ง ดงบังอี่แปลกกับดงอื่นอีกอย่างหนึ่ง ด้วยมีที่ราบเหมือนอย่างเกาะอยู่กลางดงมีคนพวกผู้ไทยไปตั้งบ้านทำไร่นาหากินอยู่ตั้ง ๘๐ หลังคาเรือน เรียกว่า “บ้านนาเกาะ” ห่างจากเมืองมุกดาหารทาง ๘๐๐ เส้นเศษ ได้ระยะพอเหมาะพักแรมที่บ้านนั้น วันที่ ๒ เดินในดงต่อไปอีกตั้ง ๓๐๐ เส้น ก็พ้นดงบังอี่ที่บ้านนาคำ แขวงเมืองยะโสธร ทางในดงบังอี่ฉันคิดว่าคงพระยาไฟวันหนึ่ง

เรื่องผีบุญ

ฉันเดินบุกจากเมืองยะโสธรไปพักแรมที่เมืองเสดภูมิ เมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม เมืองนี้เป็นที่มเหอกหินแดงมากจึงได้ชื่อว่า “เมืองเสดภูมิ” เคยเป็นบัจจัยในเรื่องผีบุญซึ่งเกิดขึ้นในมณฑลอุดร เป็นการใหญ่โต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ จะเคยเล่าถึงเรื่องผีบุญไว้ในนิทานนี้ด้วย

เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ มีตายทาง (คือไปदानจากหนึ่งดี้อ) เกิดขึ้นทางเมืองริมแม่น้ำโขง จะเริ่มมีในแดนฝรั่งเข้ดหรือแดนไทย และใครจะเป็นผู้คิดทำขึ้นฉันก็ไม่ได้ความ หนึ่งดี้อในตายทางนั้นเป็นคำพยากรณ์ว่า ถึงกลางเดือน ๖ ปีฉลู (พ.ศ. ๒๔๔๔) จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวงเงินทองทั้งปวงจะกลายเป็นกรวดทรายไปหมด ก่อนกรวดในหินแดงจะ

กลับเป็นเงินทอง หมูก็จะกลายเป็นยักซ์ขึ้นกินคน แล้วท้าวธรรมิกราช
 ฌัณญ (คือผู้ฌัณญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้ ใครอยากจะพ้นภัยก็ให้
 คัดลอกบอกความตามลายแทงให้รู้กันต่อไป ใครอยากจะมีมั่งมีก็ให้เก็บ
 กรวดหินแดง รวบรวมไว้ให้ท้าวธรรมิกราชชุบเป็นเงินเป็นทอง ถ้ากลัว
 ตายก็ให้ฆ่าหมูเสียก่อนกลางเดือน ๖ อย่าให้ทันมันกลายเป็นยักซ์ พวก
 ราษฎรชาวถางข้างปากกันหัวนหวาด ก็บอกเจ้าเลื่องลือกันแพร่หลายไปใน
 มณฑลอีสาน ตลอดจนถึงมณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา แต่
 พนักงานปกครองเห็นว่าเป็นคำของคนโง่ เจ้าลือกันไปพักหนึ่งแล้วคงจะ
 เจ็บหายไปเอง ก็ไม่ทำอย่างไร ดันได้ยินข่าวก็เห็นเช่นนั้นเหมือนกันจึง
 เหยยเสีย แต่คำพยากรณ์ไม่เจ็บไปดังเช่นคาด ตกถึงตอนปลายปีชวด
 ก็ปรากฏว่ามั่วพวกราษฎรตามเมืองต่างๆ ในมณฑลอีสาน พากันไปเก็บ
 กรวดที่ตามเนินหินแดง ในเมืองเสดภูมิมากมายเกิดอันดกมั่ง และได้ข่าว
 ว่าราษฎรเหล่านั้นพูดกันว่าพอถึงเดือน ๖ จะฆ่าหมูที่เลี้ยงไว้ให้หมด
 พนักงานปกครองก็เกิดลำบาก จะจับกุมตัวผู้กระทำความผิดก็ไม่มีใครเป็นผู้
 ยุ่งสั่งเสริมราษฎรเป็นแต่กตัญญูไปเอง ก็ได้แต่ตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้
 แจ้ง ห้ามปรามราษฎรว่าอย่าให้เชื่อลือคำทำนายนั้น มีผลเพียงทำให้คน
 หยุตเก็บกรวดที่เมืองเสดภูมิ แต่ไม่สามารรถจะให้คนหายหวาดหวั่นได้
 ในไม่ช้าก็มั่งคั่งตัวเป็นผู้โอชะขึ้นในเมืองมณฑลอีสาน ตามคำของคน
 ที่ได้เคยพบตัว ว่าเป็นคนพื้นเมืองนั่นเอง เดิมจะชื่อไรและเป็นชาวเมือง
 ไหน ดิถีไม่ได้ความจนแล้ว แต่เห็นจะเป็นคนเคยบวช จึงถนัดใช้คำภา
 ษาคมเสกเป่าให้คนนับถือ ในชั้นแรกก็ทำตัวเป็นแต่คนจำศีลภาวนานั่ง

ชาวพื้นชาว ไปถึงไหนก็บอกราษฎรว่าจะมีเหตุร้ายแรงดังคำในด้ายแดง
ให้ระวังตัว ฝ่ายราษฎรหวาดหวั่นกันอยู่แล้ว ครั้นเห็นคนจำศีลแปลก
หน้ามา ก็สำคัญว่าคงทรงคุณวิเศษ พวกกันเข้าไปขอให้ช่วยป้องกันภัย
ผู้เขียนก็เด็กคาถาอาคม รดน้ำมันดีให้ตามประสงค์ ชาวพื้นผู้เขียนรับ
จะช่วยป้องกันภัย รีบไปถึงไหน ก็มีราษฎรที่นั่นพากันไปหา โดยประสงค์
เพียงจะขอให้เด็กเข้าน้ำมันดีให้กิน ที่นึกว่าเป็นท้าวธรรมิกราชผู้บุญมา
บำรุงโลก เคยสมัครเข้าเป็นพรรคพวก คิดตามผู้เขียนก็ ผู้เขียนไป
ทางไหนหรือพักอยู่ที่ไหน พวกชาวบ้านก็รับรองเลี้ยงดู เคยเป็นเหตุให้มี
คนเข้าเป็นสมัครพรรคพวกมากจนโดยลำดับ เมื่อผู้เขียนเห็นว่าคน
นับถือถวิลเกรงมาก ก็เลยแสดงตนโดยเปิดเผยว่า เป็นท้าวธรรมิกราช
ผู้บุญที่จะมาค้ำชูค้ำชูตามคำพยากรณ์

เวลานั้นกรมหลวงสรรพสิทธิ ประสงค์ทรงเป็น ตำแหน่งข้าหลวงต่าง
พระองค์เจ้าเจ้าราชการมณฑลอุดรอยู่ ณ เมืองอุบล มีทหารชาวกรุง-
เทพฯ อยู่ด้วยสัก ๒๐๐ คน นอกจากนั้นเป็นทหารชาวเมืองฝักหักสน รวม
ทหารทั้งหมดไม่ถึง ๕๐๐ คน เมื่อแรกทรงทราบว่ามีผู้คงคิดเป็นท้าว
ธรรมิกราชผู้บุญ คาดว่าจะเป็นแค่คนคิดหาเงินด้วยหลอกลวงราษฎร จึง
ครัดตั้งให้นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์รายคุมทหารชาวเมืองหมวดหนึ่ง
ไปเอาตัวผู้บุญเข้ามายังเมืองอุบล หม่อมราชวงศ์รายไปพบผู้บุญอยู่กับ
พรรคพวกที่บ้านแห่งหนึ่ง จะเป็นทีแขวงเมืองไหนในมณฑลอุดรนั้นลืม
ไปแล้ว ห่างเมืองอุบลทางทิศสองสามวัน หม่อมราชวงศ์รายเข้าไป

ในบ้านเห็นผู้บุญนั่งอยู่บนเรือน ก็กลัวมีอะไรให้ลงมาหา แต่ผู้บุญกลับ
 ถัดคาชหน้า หม่อมราชวงศ์ราย ๆ เหลียวหลัง กลับมาตั้งพวกทหารให้เข้า
 ไปจับ แต่พวกทหารชาวเมืองกลับวิ่งหนีไปเสียหมดแล้ว หม่อมราช
 วงศ์รายเหลือแต่ตัวคนเดียว ก็ต้องหนีเอาชีวิตรอดกลับมา ผู้บุญก็เลย
 กำเวบตั้งให้พรรคพวกรวบรวมผู้คนหาเครื่องศาสตราวุธเข้ากันเป็นกองใหญ่
 ว่าจะยกมาเอาเมืองอุบลเป็นที่ตั้งตัว ใครไม่ยอมมาด้วยก็ให้ฆ่าเสีย พวก
 ผู้บุญก็กลายเป็นกบฏขึ้นกันไป เวदानนกรมหลวงสรรพสิทธิ ๓ ก็ยัง
 ทรงพระดำริว่า ถ้าให้ม็ททหารชาวกรุงเทพฯ กำกับพวกทหารชาวเมือง
 คงจะรบพุ่งพองปราบพวกผู้บุญได้ จึงโปรดให้ทหารกรุงเทพฯ หมอบหนึ่ง
 นำทหารหัวเมืองกองร้อยหนึ่ง (ใครเป็นผู้บังคับการฉันทัดอยู่แล้ว) ยก
 ออกไป ไปพบพวกผู้บุญห่างเมืองอุบลทางลึก ๒ วัน แต่คราวนี้พวกผู้บุญ
 เตรียมตัวมาจะรบ เขาเล่าว่าตัวผู้บุญหนึ่งชาวห่มขาว เดินประนมมือเล็ก
 เป๋ามากดวงไฟพลพอบปะทะกับทหาร พวกผู้บุญก็เข้ารบก่อน รบกันได้
 หนอยหนึ่งพวกทหารชาวเมืองก็แตกหนีผู้บุญอีก ทหารกรุงเทพฯ เหลือ
 อยู่หนอยตัวก็ต้องถอยมา พวกผู้บุญชนะทหารครึ่งหนึ่งได้คนเข้าสมัครพรรค
 พวกมากขึ้น รวมกันราวกว่า ๑,๐๐๐ คน ยกตรงมายังเมืองอุบล ว่าจะ
 ปลดพระชนม์กรมหลวงสรรพสิทธิฯ เสียก่อนแล้วจึงจะนั่งเมือง แต่กรม
 หลวงสรรพสิทธิฯ ท่านพระทัยเย็น ไม่หวาดหวั่นครั้นคร้ามอย่างไร
 คราวนี้ตรัสสั่งให้ไล่แต่ทหารกรุงเทพฯ ราวลึก ๓๐๐ เศษ มีปืนใหญ่
 อย่างดำหรับใช้บนเขาค้อย ๒ กระบอก ให้นายร้อยเอกหลวงจิตติการ
 (จิตร) ซึ่งเคยเป็นนายทหารปืนใหญ่อยู่แต่ก่อน เป็นผู้บังคับการคุมไป

รมพวกผู้บุญ หลวงซิดรการไปเลือกได้ที่ชัยภูมิที่ตำบลบ้านสระพือ ห่าง
 เมืองอุบลไปทางวันหนึ่ง ทิศตรงนั้นทางเดินเข้าเมืองอุบลเป็นย่านตรง ต้อง
 ข้างแม่น้ำไม่ทึบเหมือนคองเดินมาในตรอก หลวงซิดรการให้ทหารตั้ง
 ชุมนอยู่ในป่าที่ตรงหัวเดียว และตั้งปืนใหญ่บรรจุกระสุนปรายซ่อนไว้ใน
 ชุมนต้นไม้ หมายถึงไปตรอกนั้น ถึงวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ พวกผู้
 บุญยกมาถึงบ้านสระพือ หลวงซิดรการให้ทหารปืนเล็กหมวดหนึ่งออก
 ขยายแถวยิง เหมือนอย่างว่าจะต้านทาน แล้วให้ทำด่าถอย ถ่อพวกผู้
 บุญให้ตามมาทางในตรอก พอเข้าทางปืน หลวงซิดรการก็ให้ยิงปืน
 ใหญ่ พวกทหารที่ได้ไปด้วยเขามาเด๋ว่ายิงนัดแรกตุงศูนย์สูงนักถูกปืน
 ข้างหัวไป พวกผู้บุญก็ยิงกำเริบพากันเต้นแรงเต้นกาอวดเก่งต่าง ๆ แค
 ยิงนัดที่ ๒ ถูกพวกที่มาข้างหน้าหัวเด็ดคนขาดล้มตายลงเป็นระเน พวกที่มา
 ข้างหลังก็หยุดชะงักถึงนัดที่ ๓ ที่ ๔ ถูกพวกนั้นตายเป็นจุนจิกจนไป พวก
 ผู้บุญที่เหลืออยู่ก็แตกหนีเอาชีวิตรอดไม่มีใครต่อสู้ ทหารได้จับเอาตาม
 ชอบใจ แค้นพวกมณฑลอุดรด้านกั้นกั้ว ช่วยจับกุมพวกผู้บุญในไม่
 ช้ากราบคาบ คำพยากรณ์เจ็บบหายไปด้วยกัน แต่ตัวธรรมิกราชผู้บุญนั้น
 มีผู้เห็นเพียงเมื่อเดินเล็ดเข้ามากลางพด จะถูกปืนตายเมื่อรบกับทหารหรือ
 จะหนีรอดไปได้ หรือกรมหลวงสรรพสิทธิ ฯ จะตามจับตัวได้เมื่อภายหลัง
 หลงฉันไม่รู้แน่ กรมหลวงสรรพสิทธิ ฯ ท่านส่งแค้นมุกของผู้บุญเข้า
 มากรุงเทพฯ เป็นหมวดหนึ่งมัดมัดมัดแดงขอบด้ขำมีไหมทองมัด
 เป็นตาย พิจารณาดูเหมือนจะเคยเป็นหมวดของคนอื่นเขาใช้แล้ว ท้าว-
 ธรรมิกราชจึงได้มาทำเป็นเครื่องยศ ฉันทงไปไว้ในพิพิธภัณฑสถานยัง
 ปรากฏอยู่ เป็นต้นเรื่องผู้บุญท่าน

คนต่างจำพวก

พวกพดเมืองในมณฑลอุดรและมณฑลอุดรด้าน ที่ฉันไปพบมีไทย
 ดานข้างเป็นพื้น แต่ยังมีคนจำพวกอื่นที่ผิดกับไทยดานข้าง และมีชื่อเรียก
 เป็นอย่างอื่น ๆ ต่างหากอีกหลายจำพวก ฉันได้ลองไต่ถามดูได้ความว่า
 มี ๘ จำพวกต่างกัน คือ

๑. พวกผู้ไทย ว่าถิ่นเดิมอยู่ทางเมืองพวกข้างฝ่ายเหนือ พูดภาษา
 ไทย ใช้ถ้อยคำผิดกับไทยดานข้างบ้างและเสียงแปร่งไปอย่างหนึ่ง ฉัน
 พบตามเมืองต่าง ๆ ในมณฑลอุดรหลายอย่าง แต่ที่เมืองเรณูนคร ขึ้น
 เมืองสงครามนครดูเหมือนจะมีมากกว่าที่อื่น ดังเกิดศิวพรหมเมืองกว่าจำ
 พวกอื่น ผู้หญิงหน้าตาอยู่ข้างหมดจด เคยมีการพ้องว่าให้ฉันดูเป็นคู่ ๆ
 ศึกษากับข้าบบ้างตามภาษาของเขา

๒. พวกกะเลิง พบในแขวงสงครามมาก ว่าถิ่นเดิมอยู่เมือง
 กะตาก แต่ไม่รู้ว่ามีเมืองกะตากอยู่ที่ไหน เพราะอพยพมาในแดนดานข้าง
 หลายชั่วคนแล้ว พูดภาษาหนึ่งต่างหาก ผู้ชายบางคนได้ผมมวย บางคน
 ได้ผมประบ่า และมักแต่งเป็นรูปนกที่แถม

๓. พวกย้อ พบที่เมืองท่าอุเทน พูดภาษาไทย แต่สำเนียงแปร่ง
 ไปอีกอย่างหนึ่ง ถามถึงถิ่นเดิมบอกได้แต่ว่าเดิมอยู่ที่เมืองชัยบุรี ใกล้ ๆ
 กับเมืองท่าอุเทนนั่นเอง หนึ่งกองที่พังรุทเพ ๗ ข้ามไปอยู่ที่เมืองหลวง
 ไปลงทางฝั่งซ้ายใกล้กับแดนญวนเดียวคราวหนึ่ง แล้วจึงพากันกลับมา
 อยู่ที่เมืองท่าอุเทนเมื่อรัชกาลที่ ๓ ในหนังสือ "เรื่องแถมอินโดจีน" ของ
 นาย ย.ส. อนุมานราชชน ว่า แต่โบราณชาวเมืองดงเกียและเมืองอินหม

มีนามเรียกกันว่า “เหยอะ” จะเป็นมูลของคำ “ยอ” ได้ดอกกระมัง

๔. พวกเด็ก อยู่ในเมืองอาจธามารทชนเมืองนครพนม ว่าถิ่นเดิม
อยู่เมืองแฉกทางฝั่งซ้ายใกล้เชิงเขาบรรทัดต่อแดนญวน แต่ฉันสงสัยว่า
ที่จริงจะมีได้มาจากทางแดนญวน เพราะพวกเด็กพูดภาษาไทย ผิดพรรณ
ก็เป็นไทย เขาพาพวกผู้หญิงแฉกมาเล่นให้ฉันดูอย่างหนึ่ง เรียกว่า
“เต้นด้าก” มีผู้หญิง ๑๐ คู่ นั่งหันหน้าหากันเรียงเป็นแถว แต่ละคนถือ
ปาดไม้พัดองมือละอันทั้งสองข้าง วางไม้พัดองบนไม้ซอนที่ทอดไว้ตรง
หน้า ๒ ท่อนมีทางอยู่กลาง เวลาร้องผู้หญิง ๑๐ คู่ นั้นขับร้อง แล้วเอา
ไม้พัดองที่ถือลงกระทบไม้ซอนพร้อม ๆ กันเป็นจังหวะ จังหวะ ๑ กับจังหวะ ๒
ถือไม้พัดองให้ห่าง ถึงจังหวะ ๓ รวบรวมไม้พัดองเข้าชิดกัน มีหญิงสาว ๔ คน
ผัดกันเต้นที่ตะคู้ เต้นตามจังหวะไปในระหว่างช่องไม้พัดองที่คนถือของ
๑๐ คู่ คือจะวิ่งเมื่อถึงจังหวะ ๓ อย่าให้ถูกไม้พัดองหนีบข้อศอก กระบวน
เต้นมีเท่านั้น แต่ประหลาดอยู่ที่การเต้น “เต้นด้าก” นี้ มีพวกกะเหรี่ยงทาง
ชายแดนเมืองราชบุรีเดินอีกพวกหนึ่ง พวกกะเหรี่ยงกับพวกเด็กอยู่ห่าง
กันอย่างสุดห้าฟ้าวัวเขี้ยว ในใจจึงรู้จักการเต้นเช่นเดียวกัน ชื่อนี้
พิศวง

๕. พวกโย้ย อยู่ในเมืองอากาศอันวชนเมืองสกลนคร ถามไม่
ได้ความว่าถิ่นเดิมอยู่ที่ไหน

๖. พวกกะตาก พบที่เมืองสกลนคร ว่ามีแต่แห่งละเด็กละน้อย
สืบก็ไม่ได้ความว่าถิ่นเดิมอยู่ที่ไหน

๗. พวกกะโซ้ เป็นชาวมอญดำมากกว่าชาวเมืองจำพวกอื่น และพูด

คิดปาคมเคยตรัสเล่า ว่าเมื่อเสด็จประทับอยู่มณฑลอุดร พระอริยธาดา
เจ้าเมืองกุมภมาถมณฑล (คนที่มารับฉันนั่นเอง) ไปเฝ้า ตรัสถามว่า
“เขาว่าพวกแกกินหมาจริงหรือ” พระอริยธาดารับว่า “พวกกะไรชอบ
แะจะจ้อ” จะทรงพิรุณ จึงให้หาตำรับเลี้ยงพระอริย ๑ มื้ออย่างด้วย
ตัวหนึ่ง พระอริย ๑ ก็แะจะจ้อถวายให้ทอดพระเนตรอย่างเอร็ดอร่อยไม่
รังเกียจ คนอื่นเขาเล่าต่อกันไปว่า วันนั้นคนในคำหีนักพากันออกไปดู
พระอริย ๑ แะจะจ้อ แต่ทนนอยไม่ได้หันกลับเข้คำหีนักหมด

๘. ฉันอยากทราบว่าคนที่เรียกชื่อต่าง ๆ กันดังพรรณนามา จะเป็น
เชื้อสายมนุษย์ชาติต่างกันดังก๊กชาติ ได้ลองพิรุณอย่างหยาบ ๆ เมื่อพบ
จำพวกไหนให้ถามคำปริมาณตั้งแต่ ๑ จน ๓๐ ตามภาษาของคนจำพวก
นั้นจนได้แล้วเอาเทียบกันดู ได้ความว่ามีแต่เป็นเชื้อชาติไทยกับเชื้อชาติข่า
๒ ชาติเท่านั้น เมื่อฉันขึ้นไปมณฑลอุดรด้านครึ่งหลังไปพบ “เขมรป่าดง”
อีกจำพวกหนึ่งสอบถามได้ความว่า เมืองสุรินทร์ เมืองสังเค็ด เมืองขุขันธ์
เมืองศรีสะเกษ และอำเภอประโคนชัย (เดิมชื่อว่าเมืองตระ) ในจังหวัด
นครราชสีมา บรรดาอยู่ทางฝั่งใต้คือแดนกับพวกราชวเมืองเป็น “เขมรป่า
ดง” ทั้งนั้น พวกราชวเขมรแะมีการเล่นอย่างโบราณหลายอย่าง เช่น
แต่เอาใบไม้มาเป่าเป็นเพลงเข้ากับขลุ่ยร้อง ที่เรียกกันว่า “เขมรเป่าใบ
ไม้” เป็นต้น ฉันเคยได้ยินแต่เรียกชื่อมาแต่ก่อน เพิ่งไปเห็นเล่นกันจริง
ครั้นนั้น

รวมความว่าด้วยคนต่างจำพวก ที่เป็นมณฑลชาวอุดรและอีสาน
มีไทยมากกว่าจำพวกอื่นหมด รองลงมาคือกับเขมร เมื่อได้ความอย่าง

นั้นก็เกิดสงสัยว่า “ดาว” มียุทธ์ไหน จึงเรียกมณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอุดรว่า “เมืองดาว” มาแต่ก่อน แต่เป็นปัญหาใหญ่เกินขนาดนิทานนี้ จะกล่าวแต่โดยย่อว่ามีเค้าเงื่อน ดูเหมือนพวกที่เรียกกันว่า “ตะว้า” หรือ “ตะวะ” จะเป็นดาวเจ้าของถิ่นเดิม ทางลุ่มน้ำเจ้าพระยา และพวกชานาจะเป็นดาวเจ้าของถิ่นเดิม ทางลุ่มแม่น้ำโขง พวกนักปราชญ์โบราณคดีกำลังค้นหาหลักฐานอยู่

ของโบราณ

บนแผ่นดินสูง ที่ตั้งมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลอุดร มีพุทธาวาสและเทวสถาน ซึ่งมักเรียกปนกันว่า “ปราสาทหิน” สร้างไว้แต่โบราณมากมายหลายแห่งแทบนับไม่ถ้วน แม้ไม่มีขนาดใหญ่โตเหมือนเช่นที่นครวัดเมืองเขมร แต่ก็มักที่แปลกและที่สร้างด้วยฝีมืออย่างประณีตน่าชมหลายแห่ง จะพรรณนาว่าแต่ที่สำคัญกว่าเพื่อน ๔ แห่ง อันเป็นบุญตาของฉันทที่ได้ไปเห็นทงน

๓. ปราสาทหินเมืองพิมาย อยู่ริมแม่น้ำมูลในแขวงจังหวัดนครราชสีมา เป็นเมืองโบราณ มีประตูและปราการก่อด้วยหิน ตรงกลางเมืองมีปราสาทหิน เดิมสร้างพระพุทธรูปตามมคิมหายานแล้วพวกถือศาสนาพราหมณ์ตามลัทธิวิษณุเวท มาสร้างพระระเบียงกับวิหารทิศเพิ่มขึ้น เพราะตามคตินิยายอินเดียปางอ้างว่าพระวิษณุแบ่งภาคลงมาเป็นพระพุทธรูปปางหนึ่งจึงกราบไหว้บูชาพระพุทธรูปด้วยเหมือนกัน การถือคติอย่างว่านยังเห็นได้ แม้ในกรุงเทพ ฯ ก็มีกัมพูชาอินเดีย ที่ลือลือ

วิษณุเวท เข้าไปกราบไหว้บูชาพระแก้วมรกตที่ในวัดศรีรัตนศาสดาราม
 เมืองฯ ปราสาทหินที่เมืองพิมาย องค์ใหญ่ที่เป็นประธาน จำหลักรูปภาพ
 เป็นเรื่องราวพระพุทธศาสนามหายาน เห็นได้ว่าเป็นของสร้างก่อน
 แด่พระระเบียงแฉะวิหารทิศ จำหลักรูปภาพเรื่องราวเกียรติยศ ต่อให้เห็น
 ว่าสร้างเมื่อภายหลัง และเป็นที่บูชาทั้งต้องคำนารคนกันดังก้าวมา
 บรรดาปราสาทหินที่บนแผ่นดินสูง ถิ่นเขาแบบปราสาทหินในเมืองเขมร
 สร้างทรงหน มีแปดกเป็นอย่างอื่น แต่พระวิหารกับพระธาตุพนม ๒ แห่ง
 ซึ่งจะพรรณนาต่อไปข้างหน้า แต่ที่เมืองพิมายมีของแปลกซึ่งไม่ได้ยินว่า
 มีในเมืองเขมรอยู่ดังหนึ่ง ทำเป็นรูปมหาพราหมณ์ จำหลักศิลาขนาด
 ใหญ่กว่าตัวคนเล็กเท่าหนึ่ง ผู้มีท่าทางเยี่ยงเถาดี เมื่อฉันไปครั้งแรกนั้น
 ยังบริบูรณ์ดังอยู่ในปรางค์เล็กองค์หนึ่ง แต่เมื่อฉันไปครั้งที่ ๒ เห็นหัวหัก
 หายไป นึกเสียดยอย่างยิ่ง ต่อมาเมื่อกรมหลวงนครราชสีมา ๑ นานมา
 แด้ว ครั้นเมื่อจัดพิธีภินันท์สถานฉันจึงไปขอมา แด้วตั้งให้ตั้งตัวรูปนั้น
 ลงมาจากเมืองพิมาย เอาต่อกันตั้งไว้ในพิธีภินันท์สถานกรุงเทพ ฯ จน
 บัดนี้ เป็นอันได้ของดีกลับคืนมาเป็นสมบัติของบ้านเมืองต่อไป

ที่ปราสาทหินเมืองพิมายยังมีของประหลาดอีกดังหนึ่ง ซึ่งฉันได้พบ
 เห็นตั้งแต่ไปครั้งแรก คือมีวัดสร้างไว้ที่ตรงมุมในบริเวณปราสาทหินวัด
 หนึ่ง โบสถ์และใบเสมาทำเป็นแบบวัดหลวงกรุงศรีอยุธยา ผิดกับวัด

อื่นๆ แตกต่าง พิจารณาในเรื่องพงศาวดารมอญว่าเมื่อครั้งตั้งกรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธ พระราชบุตรของพระเจ้าบรมโกศไปตั้งเป็นอิสระอยู่ ณ เมืองพิมาย เรียกกันว่า “เจ้าพิมาย” จึงเห็นว่าคนเจ้าพิมายคงสร้างชนเจดิมพระยศ เช่นเป็นที่ทำพิธีถือนาเป็นต้น มีช่างชาวพระนครศรีอยุธยาไปอยู่ด้วย จึงสามารถสร้างตามแบบวัดหลวงที่ในกรุง ฯ แต่ทำเพียงด้วยเครื่องมือตามประสาปาก โบสถ์นั้นจะคงอยู่อย่างเดิมจนเดี๋ยวนี้ หรือจะมีใครแก้ไขเป็นอย่างอื่นไปเสียแล้วหาทราบไม่

๒. “ปราสาทหินเขาพนมรุ้ง” ฉันเห็นเมื่อไปมณฑลอุดรด้านครึ่งหลังอยู่ที่อำเภอชัยภูมิแขวงจังหวัดนครราชสีมา สร้างไว้บนยอดเขาพนมรุ้งใกล้เมืองซึ่งเรียกกันว่า “เมืองคำ” ฉันอยู่ที่เชิงเขาทำเป็นเทวสถานตามลัทธิวิษณุเวท ไม่มีพระพุทธรูปศาสนาเจือปน แต่องค์ปรากฏใหญ่ที่เป็นประธานพังทลายลงเสียแล้ว ไม่เห็นรูปทรงของเดิมได้เหมือนที่เมืองพิมาย แต่พิจารณาดูเห็นว่าจะเป็นของสร้างภายหลังปราสาทหินที่เมืองพิมาย

๓. “พระวิหาร” อยู่ในเขตเมืองสุรินทร์ สร้างเป็นเทวสถานตามลัทธิศิวะเวท ปราสาทหินพระวิหารแตกต่างกับปราสาทหินแห่งอื่นๆ หมดทั้งในแดนเขมรและในแดนไทยไม่มีที่ไหนเหมือน ที่แตกต่างกันเป็น ๒ สถาน คือสถานหนึ่งทำรูปทรงเหมือนอย่างเป็นพลับพลา ต่อติดกันไปหลายหลังหลังคามันซ้อนฟ้าใบระกาตามมุขคล้ายกับ บันดม เรือนฝากระดานไม่มีปรากฏไม่มีพระพระเบียง แต่ดูเหมือนเป็นราชมนเทียรที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าเป็นเทวสถาน ที่บูชาก็มีแต่รอยที่ตงศิวตั้งคเป็นพระประธาน

อยู่ในห้องกลางแห่งเดียว จึงแปลกกับปราสาทหินแห่งอื่น ๆ ด้วยแบบที่
สร้างสถานหนึ่ง

แปลกอีกสถานหนึ่งนั้น ด้วยไปเลือกที่สร้างตรงปลายจระงอยหน้าผา
แห่งหนึ่งบนยอดเขาพนมดงรัก อันเป็นที่อกเขาเขื่อนแผ่นดินสูงที่
มณฑลอุดรด้าน ต่อกับแผ่นดินต่ำที่คงประเทศกัมพูชา ที่ตรงนั้นก้นดงนา
คงเป็นที่เปลี่ยวไม่มีบ้านเมืองผู้คน เหตุที่สร้างพระวิหารคัมเหมาะอย่าง
เดียวแต่ที่อยู่ตรงนั้นแฉะไปทางข้างใต้ เห็นแผ่นดินอยู่ต่ำไปจนตลอด
ด้ายตา เหลียวกลับมามดูทางข้างเหนือ ก็เห็นยอดไม้อยู่บนแผ่นดินสูง
เป็นดงไปตลอดด้ายตา ภาควิษณุพิศวงไม่มีที่ไหนเหมือน ตรงหลัง
บริเวณพระวิหารออกไปเป็นหินลาด อาจจะไปออกไปสระโงกดูแผ่นดินต่ำที่
เชิงเขา ถ้ายืนดูถึงใจหวิว ต้องลงนั่งดู บางคนอยากออกไปดูถึงปลายจระงอย
ดงนอนพึงพบไม้แต่หัวออกไปดูก็มี เพราะอยู่สูงแต่เห็นแผ่นดินต่ำถึง
ลงไปจนค้นตาลเตียนทีเดียว เคยทำให้นั่งถึงคำซึ่งเคยได้ยินเขาพูดกันมา
แต่ก่อน ว่าแผ่นดินที่เมืองนครราชสีมาสูงกว่าแผ่นดินในกรุงเทพฯ ๖ ชั่วโมง
ถ้าคาด เขาจะรู้ได้ด้วยประการใดก็ตาม แต่ที่จริงเช่นนั้น ตรงที่สร้าง
พระวิหารจะสูงกว่า ๖ ถ้าคาดเสียอีก ไปดูพระวิหารต้องไปดูทางเปลี่ยว
ไกลอยู่ลึกหน่อย แต่เป็นที่ราบ ฉะนั้นจากรถไฟที่เมืองศรีสะเกษขึ้น
รถยนต์อย่างรถกระบะไปราว ๖ ชั่วโมง ทางที่เป็นป่าไม้เต็งรังป่าคันตัน
สดับกับไม้เบญจพรรณงามน่าชม ไปเข้าดงเมื่อใกล้จะถึงเชิงเขาพนม
ดงรัก เป็นแต่ทางเดินขึ้นไปอีกสักชั่วโมงหนึ่งจึงถึงด่าน พักแรมที่เชิง
ยอดเขาพระวิหาร ตอนขึ้นเขาไม่มีน้ำ คนขึ้นต้องหอบหัวเขาน้ำขึ้นไปเอง

แต่เชิงเขา นักบุญฟิสิกส์ว่าเมื่อสร้างพระวิหารจะอย่างไรกัน

๔. พระเจดีย์ธาตุพนม อยู่ริมแม่น้ำโขงในแขวงจังหวัดนครพนม สร้างเป็นพระสถูปทางพระพุทธศาสนา จะสร้างตามคติมหายานหรือ หินยานไม่มีที่สังเกตเหมือนอย่างในเมืองพินาย แต่ไม่มีเค้าศาสนาพราหมณ์ เจือปน บรรดาเจดีย์สถานในพระพุทธศาสนาซึ่งสร้างในสมัยขอมทั้งสร้าง ในเมืองเขมรและเมืองไทย ที่สร้างพระสถูปเป็นประธาน มีแต่พระธาตุ พนมแห่งเดียว ห้ามท่อนไม้ ทั้งรูปตั้งฐานและลดถอยก็เป็นอย่างหนึ่ง ต่างหาก นอกจากแบบข้างขอม ขวนให้เห็นว่าสร้างก่อนสมัยขอม คือสร้างแต่ในสมัยเมื่อมีประเทศอันหนึ่งซึ่งเรียกในจดหมายเหตุจีนว่า “ฟูนัน” คล้ายกับ “พนม” เป็นใหญ่อยู่ต่างหาก รูปทรงพระเจดีย์ธาตุ พนมเป็น ๔ เหลี่ยมเหมือนมณฑป มีชั้นต้นด้านละชั้นซ้อนกันเป็น ๓ ชั้น เด็กเป็นหล่นขึ้นไป แล้วถึงองค์พระสถูปอยู่เบื่องบนมณฑป ๓ ชั้นนั้น ยอดพระสถูปหุ้มแผ่นทองคำ เช่นเดียวกับพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ขนาดพระสถูปก็จะเท่าๆ กัน

ลักษณะที่ก่อสร้างพระเจดีย์สถานในสมัยขอม มี ๔ อย่างต่างกัน จะรู้ตัวอย่างที่เห็นได้ในเมืองไทยนี้ คือก่อด้วยหินทรายล้วน เช่น ปรากฏที่เมืองพินายอย่างหนึ่ง ก่อด้วยหินและประกอบกับหินทราย เช่น ปรากฏที่มณฑลยอกที่เมืองดพนบุรีอย่างหนึ่ง ก่อด้วยอิฐประกอบหินทรายเช่น ปรากฏที่แขวงยูนนานทางรถไฟที่เมืองชุนชุนอย่างหนึ่ง ก่อด้วยอิฐล้วนเช่น พระธาตุพนมอย่างหนึ่ง ทำต่าง ๆ กันเป็น ๔ อย่างดังว่ามาทั้งในเมืองเขมร และเมืองไทย ปรากฏอยู่อย่างหนึ่งทั้งการก่ออิฐในสมัยนั้นไม่ใช้ก่อด้วย

ปุณ เขาใช้อย่างอะไรอย่างหนึ่ง เชื่อมหน้าอิฐให้ติดสนิทกันจนเห็นแต่เป็น
 รอยต่อ ที่พระธาตุพนมยังมีแปดกต่อไปอีก ที่รูปภาพและลวดลาย
 ประดับเจดีย์ ถัดมาจำหลักตัวอิฐที่ก้อนนี้เอง มิได้ปั้นประกอบเข้าต่างหาก
 จนถึงอ่างในตำนานซึ่งแต่งขึ้นในถิ่นนั้นภายหลังมา ว่าพระธาตุพนมนี้
 แรกก่อด้วยอิฐดินดิบ เมื่อก่อและจำหลักเสร็จแล้วจึงกองไฟขึ้นท่วม
 องค์พระเจดีย์ เผาอิฐให้สุกอย่างเช่นเห็นอยู่ทุกวันนี้ แต่เหตุสถานที่
 ด้วยอิฐมีในเมืองเขมร บางแห่งปรากฏรอยจำหลักรูปภาพยังคงอยู่
 เห็นได้ว่าเขาก่อด้วยอิฐเผาแล้ว และยังมีประหลาดต่อไปที่วิหารก่อและจำ
 หลักอิฐ เช่นที่พระธาตุพนม เดียวนี้พวกช่างชาวเกาะมาหลัดในเมือง
 ขวายังทำกันอยู่ ฉันได้เคยไปเห็นเอง.